

Holokaŭsto en Pollando:

SUFERO, BATALO KAJ EKSTERMADO DE LA BĴALISTOKAJ JUDOJ

Rezista movado en la Bĵalistoka geto (1941-43)

Raporto de Szymon Datner

*Kontribuajo al la 100a datreveno de la forpaso de L.L. Zamenhof,
kreinto de Esperanto, kiu naskiĝis en Bĵalistoko,
en Varsovio, la 14an de aprilo 1917*

Por ke la terura historio ne forgesiĝu nek ripetiĝu

Biografia enkonduko

Szymon Datner, naskita la 2an de februaro 1902 en Krakovo, estis historiisto, pedagogo, muzikisto, tradukisto kaj juda aktivulo, instruisto de sporto, muziko kaj historio. Li ricevis tradician edukadon en la ĥedero kaj vizitis la hebrean lernejon, finis la gimnazion de la sankta Jacek en Krakovo, kie en 1920 li ricevis la abiturientan diplomon. En 1920 li ekstudis en la fakultatoj pri juro kaj administrado, poste pri filozofio en la Jagielona universitato de Krakovo, okupigante ĉefe pri antropologio kaj prahistorio. En 1927 li doktoriĝis per antropologia studo pri judaj infanoj en la regiono de Kielce. Krom tio, en 1921-22 li trapasis superajn kursojn pri sporto. Sekve, li laboris en la judaj (hebraj) gimnazioj de Krakovo, Kielce (1922-23), Pinsk (1924-28) kaj Bĵalistoko (1928-39), kie li instruis geografion, kantadon kaj sporton en ŝtata lernejo kun jida lingvo. Li membris en la estraro de la bĵalistoka sekcio de la Unuiĝo de instruistoj de judaj mezaj kaj ĝeneralaj lernejoj de Pollando.

Dum la germana okupacio de Pollando Datner vivis 1941-43 kun sia familio, t.e. siaj edzino Róza kaj filinoj Miriam kaj Ŝulamit en la Bĵalistoka geto.

En majo/junio 1943 Datner fuĝis el la geto kun grupo de 18 viroj (inter ili troviĝis ankaŭ kelkaj iamaj lernantoj de Datner en la hebrea gimnazio de Bĵalistoko) por aliĝi al la partizanoj de la grupo „Forojs“ (antaŭen). Sed la fuĝintoj ne sukcesis atingi la arbaron kaj decidis pro konsidero de la sekureco reveni al la geto, kie okazis interpafado kun du germanaj gardistoj. Lia dua provo fuĝi el la geto finfine tamen sukcesis, dum lia familio restis kaj pereis en la geto. En printempo kaj somero 1944 Datner batalis en la taĉmento „26 jarojn de Oktobro“, kiu estis parto de la Partizana Brigado „K. Kalinowski“. La 27an de julio 1944 la Ruĝa Armeo „liberigis“ la urbon.

Al Bĵalistoko Datner revenis en aŭgusto, kie li loĝis en la Sienkiewicz-strato 79. Li kunlaboris al Biuletyn Radiowego, poste kiel estro de la direkcio pri ŝtataj arbaroj en Bĵalistoko.

Li fariĝis membro de la Vojevodio Popola Konsilio (WRN) kaj de la Juda Vojevodio Komitato de Bĵalistoko, kiun li prezidis de novembro 1944.

De iamaj 50 mil troviĝis en la urbo ankoraŭ 114 judoj kaj la juda kvartalo estis detruita. Jam en la geto Datner komencis skribi pri la neniigo de la judoj de Bĵalistoko. En printempo 1944, kiam li troviĝis en la arbaro proksime de Supraśl, li daŭrigis okupiĝi pri la kronikado de la holokaŭsto, al kio apartenis ankaŭ la atesto de partizanoj, kiuj vidis la germanojn fari krimojn.

Li engaĝiĝis same kiel aliaj judaj postvivantoj en diversaj komisionoj en Pollando kiel kronikisto de la holokaŭsto. Kun konsterno li konstatis, ke la vivdanĝero por judoj tute ne finiĝis kaj ke la kontraŭjuda

perforto pludaŭris en certaj polaj naciaj kaj antisemitismaj medioj, kiuj bedaŭris, ke „Hitlero elsarkis nur 99% de la juda popolo en la regiono“. Tiun perforton, pri kiu li raportis al la Konsilio, li dokumentis sisteme laŭ unuopaj kazoj, prononcis paroladojn okaze de funebraj ceremonioj por la viktimoj, kiuj estis mortigitaj de poloj, alvokis la socion batali kontraŭ la perforto, la krimoj kaj la murdistoj kaj kritikis la pasivecon de la pola politiko, precipe de la justicministerio ĉe la jura persekutado kaj punado de krimoj, en kiu li malkovris komplicojn de la murdistoj. Pro tio li ekhavis seriozajn problemojn kaj estis vokita antaŭ la regiona tribunalo de Bjalistoko por klarigi sian „publikan ofendon de la ministerio“. Dum tiu kunsido la sentima advokato de la judoj kaptis la okazon por publike atentigi pri la kontraŭjuda perforto en tiu tempo (pro tiu „ofendo“ Datner estis kondamnita al okmonata arestado en prizono!). Aliflanke, Datner laŭdis la pretecon de unuopaj polaj familioj, precipe kamparanaj kaj laboristaj, protekti judojn dum la milito (vd. ekzemple la memuarlibron „Mia stelo“ de Felicja Raszkin-Nowak, kiu estis tradukita al Esperanto, aŭ la aŭtobiografion „Mia vivo“ de Marcel Reich-Ranicki). Datner sukcesis ricevi monon de la Centra Komitato de polaj judoj kaj de la Bjalistoka Centro en Novjorko por la rekonstruado de la juda vivo en Bjalistoko, precipe sur la kampoj de la klerigo kaj sano. Malgraŭ tiuj klopodoj, nur malmultaj judoj restis, ĉar la iama juda Bjalistoko ne plu ekzistis same kiel la kondiĉoj por reala juda vivado. Malgraŭ la grandega katastrofo por la judoj kaj la daŭraj minacoj kontraŭ ili en la postmilita Pollando, Datner ne ĉesis kredi je la estonteco de la juda popolo.

Datner verkis en la jida kaj pola lingvoj. Lia ĉefa teksto, kiu estis finverkita en decembro 1945 en Bjalistoko, koncernis la historion de la bjalistoka geto kaj aperis en 1946 kiel 46- aŭ 48-paĝa broŝuro sub la titolo „Walka i zagłada białostockiego ghetta“ [batalo kaj neniigo de la Bjalistoka geto] ĉe la „Centra Juda Historia Komisiono“ en Lodzo. En la epilogo Datner menciis la fifamajn „operacojn kontraŭ infanoj“ en la getoj de meza kaj orienta Eŭropo, kiujn la germanoj lanĉis por mortigi milionojn da ju-daj infanoj. En la sama jaro Datner verkis por la Komisiono en Bjalistoko traktaĵon sub la titolo „Der kamf un khurbn fun jidishn bialistok un bialistoker provints“ [la batalo kaj neniigo de la juda Bjalistoko kaj de la bjalistoka provinco], kiu ampleksis 21 ĉapitrojn kaj traktis la kontraŭjudajn pogromojn en Wąsosz, Radzilów, Jedwabne, Stawiska, Kolno, Wizna kaj Zaręby Kościelne en somero 1941 sub la germana okupacio, kiujn partoprenis ankaŭ etnaj poloj en la menciitaj lokoj, al kiuj Datner riproĉis, ke ili profitis ekonomie el tiu partopreno. Ambaŭ verkaĵojn Datner dediĉis al la „memoro pri la 200 mil judoj de la bjalistoka vojevodio, kiuj estis murditaj de la germanoj“. Poste Datner verkis ankoraŭ la rakonton „Nazywam się Halinka i mam cztery latka“ [mi nomiĝas Halinka kaj estas kvarjara], aperinta en 1969. Ĝi estis iusence omaĝo al liaj du filinoj, kiuj kruele pereis dum la holokaŭsto kaj ne havas tombon.

En la jaroj 1946-48 Szymon Datner vivis en Palestino por okupiĝi pri sia malsana patro. En majo 1948 li revenis al Pollando, kie lin atendis lia estonta edzino Edwarda Orłowska. Post la translokiĝo al la pola ĉefurbo li laboris en la Juda Historia Instituto en Varsovio, unue kiel scienca kunlaboranto. Post kiam li forlasis la instituton pro politika konflikto, Datner instruis al senalfabetuloj (1954-55) kaj de 1958 laboris por la „Ĉefkomisiono por la esplorado de la hitlerismaj krimoj en Pollando“, kies bultenon li redaktis. En 1969 li habilitiĝis en la Historia Instituto de Pola Akademio de Sciencoj. En 1961 kaj 1967 aperis liaj studoj pri la krimoj de Wehrmacht en Pollando. En 1969 li revenis al la Juda Historia Instituto, kiun li gvidis de februaro 1969 ĝis majo 1970, kiel direktoro kaj redaktoro de ĝia bulteno kaj daŭrigis siajn studojn pri la hitlerismaj krimoj en Pollando. Atentindaj estis ankaŭ liaj artikoloj, kiuj aperis en la juda gazeto Folks-Sztyme pri la judoj en la historio de Pollando. Datner estis vicprezidanto de la estraro de Judaj Religiaj Komunumoj en Pollando kaj poste honora prezidanto de la Religia unuigo de moseaj konfesantoj. En 1986-88 li prezidis la estraron de la asocio de la Juda Historia Instituto.

Datner verkis 18 aŭ 19 librojn, ĉefe pri la holokaŭsto en Pollando kaj la militkrimoj de la germanoj. Unuafoje iu historiisto kaj atestanto de la holokaŭsto en Pollando prezentis al la pola publiko la rezultojn de siaj esploroj. Sed ju pli forte kaj monopolisme la komunisma reĝimo establiĝis kaj firmiĝis, des pli Datner adaptiĝis al la nova ĝenerala tono de la oficiala historiografio, kiu reinterpretis la militon el la pola nacia kaj komunisma vidpunkto, kaj ĉesis ataki 'normalajn' polajn civitanojn pro la kulpo pri la kontraŭjuda perforto kaj parolis nur ĝenerale kaj nebule, fokusante la kulpigon al la germanoj, kaj, koncerne la polojn, al krimaj, ekstersociaj kaj faŝismaj elementoj en la pola komunumo. Ĉu tio estis la sekvo de la cenzuro, aŭ memcenzuro, kiu pli kaj pli efikis kaj kulpis pri tiu metamorfozo en la sinteno de Datner, kiu ŝajne perdis la kuraĝon por diri la veron? En tiu oficiala pola komunisma historiografio,

kiu estis adaptita al la stilo de la sovetia modelo, devis esti reprezentata la vidpunkto, ke poloj kaj judoj estas egale traktendaj viktim-grupoj de la germana murdpolitiko,¹ dum la fakto, ke ankaŭ inter 'normalaj' poloj ekzistis kulpuloj kaj profituloj de la juda murdo, estis nete prisilentata (la publika debato pri tiu temo komenciĝis nur en la jaro 2000 post la apero de la libro de T. Gross pri la juda murdo en Jedwabne, kiu kaŭzis grandan tertremon kaj viglan polemikon). Ankaŭ Datner, kiu laboris inter februaro 1956 kaj decembro 1969 kiel historiisto en la „Ĉefkomisiono por la esplorado de la hitlerismaj krimoj en Pollando“, kiu estis submetita al la ministerio de la justico, fariĝis iusence viktimo de la nova oficiala historiografia politiko de Pollando, kiu postulis de la historiistoj per forta premo, ke ili kreu bildon pri la pozitiva rolo de la poloj dum la milito, ĉar ili helpis al la judoj (nu, kiel oni scias, tio ja ankaŭ okazis – vd. la liston de la „justuloj inter la popoloj“ de Jad Vašem) kaj pro tio devas esti konsiderataj unuavice kiel kuraĝaj kaj tragikaj herooj. Sed la fifama (kripto)antisemitisma kampanjo, kiu estis lanĉita de la reacia partia funkciulo Mieczysław Moczar, kiu estis rivalo de Gomulka, en 1968, haltigis la planojn de Datner repreni siajn esplorojn pri la holokaŭsto en Bjalistoko kaj kondukis al ties anticipa demisio de sia posteno kiel direktoro de la menciita Instituto. Do, tragika heroo fariĝis videble antaŭ ĉio li mem.

Szymon Datner forpasis la 8an de decembro 1989 en Varsovio.²

La ĉi-sube prezentita raporto de Datner, kiun mi tradukis al Esperanto, atestas en unika memuara maniero la detalojn de la mortigo de la bjalistokaj judoj fare de la germanaj fortoj kaj la momentojn de la heroo rezista batalo de la judoj, kiuj provis eskapi el la danĝero de la fizika perejo, kun mencio de multaj nomoj de viktimoj, herooj kaj kulpantoj. La epilogo, kiu estas, laŭ klarigo de Datner, plena de kolero kaj malamo kontraŭ la germanaj krimuloj kaj polemike verkita pro doloro pri la mortigo de lia familio, estis kontestata inter la membroj de la eldonista komisiono.

Antaŭmilite, d-ro Szymon Datner estis ankaŭ konata kaj aktiva pola esperantisto, estrarano de Esperanto-Societo 'Zamenhof' ZES en Bjalistoko (1932), kies vicprezidantino estis ankaŭ lia filino Miriam. En 1931 Datner kunlaboris kun la Organiza Komitato de la 2-a Internacia Postkongreso en Bjalistoko. Kvankam postmilito li ne plu aktivis por la Esperanto-movado, Datner ne forgesis la lingvon kaj konservis kontaktojn kun esperantistoj.³ Kiel kutime en tiaj kazoj, en naciaj polaj medioj apenaŭ estis konate, ke Datner estis esperantisto, dum en la Esperanto-movado liaj grandaj kaj gravaj priholokaŭsta historiografia engaĝiĝo kaj memuara kontribuo ne estis vere konata aŭ aprezata. Dum longa tempo, la verko de Szymon Datner estis ignorata de la scienco, kaj la Esperanto-movado forgesis tiun brilan kaj valoran samideanon.

A. Künzli

¹ En oficiala ŝtata pola raporto de 1947 la nombro de polaj dummilitaj mortintoj estis indikita per 6,028 milionoj da homoj. Ĉi tiu cifero, kiu estis kreita pro la neceso kalkuli la riparacipagojn, estis prezentita en 2009 kaj estis konsiderata kiel netuŝebla. La Instituto por Nacia Memoro (IPN) kontrolis ĉi tiun ciferon laŭ peto de la nacia edukministerio kaj de la Fondaĵo por pol-germana interpaciĝo de junio ĝis aŭgusto 2009. Surbaze de iu datumbanko ĝi kalkulis 5,62 ĝis 5,82 milionojn da polaj dummilitaj mortintoj. Ĉi tiu nombro entenas 150'000 polojn, kiuj mortis dum la sovetia okupacio de orienta Pollando inter 1939 kaj 1941. Krom tio, la cifero inkluzivas tri milionojn da polaj judoj. Kiel nuntempa fiksa nombro validas la cifero de 5,65 milionoj da polaj dummilitaj mortviktimoj. Aliaj ciferoj: Al la koncentrejo de Aŭŝvico estis deportitaj 140-150'000 poloj, de kiuj 70-75'000 pereis pro diversaj kialoj.

² Laŭ la enkonduko de Frank Beer, Wolfgang Benz kaj Barbara Distel kaj la studo de Katrin Stoll (vd. la bibliografion) kun etaj aldonoj de aK.

³ Vd. http://www.plansprachen.ch/Esperanto_Polen.pdf, pp. 153, 155, 156, 157.

Szymon Datner: Batalo kaj neniigo de la Bjalistoka geto

La 16a de aŭgusto 1943 fermas tragikan ĉapitron de la juda historio en la bjalistoka regiono. Temas pri periodo, kiu komenciĝis la 22an de junio 1941, kiu estis karakterizata de nepriskribeblaj suferoj kaj kiu finiĝis per la murdo de ducent mil judoj. La germanoj festis plian facilan venkon, kiu estis plena venko en la batalo kontraŭ la juda popolo.

La germanoj ne tuj ekstermis la judojn fizike. El ilia vidpunkto tio estintus humana procedo, al kiu la „supera raso de la mastroj“ neniam aparte inklinis. Unue ili suĉis la tutan vivpotencon el siaj viktimoj. Ili humiligis ilin en ties homa digno, ĵetis ilin en la mizeron de la financa ruiniĝo, turmentis ilin, aplikante suferigajn torturojn laŭ ruza maniero kaj laŭdoze, kaj nur poste mortigis ilin. Ili konis neniun gracon aŭ kompaton kaj protektis neniun el ili – nek la bebon en sia lulkorbo, nek la senhelpan maljunulon aŭ virinon – ili ĉiuj estis malamikoj, ili ĉiuj devis esti detruitaj. La germana murdmaŝino funkciis glate laŭ germanaj *akurateco*, *ĝisfundeco* kaj *senhomeco*.

Post kiam la germana armeo konkeris la terenon, ĝi semis morton kaj detruon inter la sendefenda civila popolo. Speciale plukitaj estis la judoj, kiuj estis elektitaj kiel unuaj por esti neniigitaj. Kune kun la amasmurdo akriĝis la etoso de la teroro, kies tasko konsistis en tio, subpremi ĉiun deziron aŭ provon de defendo. La orientaj teritorioj estis tro grandaj por disponigi sufiĉan kvanton da policistoj. Sed sole la timo antaŭ la policistoj sufiĉis por disciplini la konkeritajn popolojn.

„Nigra Vendredo“ de la 27a de junio 1941

La okazaĵoj en Bjalistoko post la eksplodo de la german-sovetia milito⁴ estis detrua bato kontraŭ la judoj. La germanoj okupis la urbon en vendredo, la 27an de junio 1941, kaj festis tion per la mortigo de okcent ĝis mil judaj viroj kaj knaboj, kiujn ili bruligis vivantaj en la Granda Sinagogo. Post tio ili estigis incendion en la Szulhojf-o (la kvartalo ĉirkaŭ la Granda Sinagogo) kaj mortpafis preterpasantojn; laŭ tiu maniero ili mortigis pliajn mil homojn.

En tiu fatala vendreda mateno la germanoj koncentris iom pli grandan motorizitan taĉmenton sur la placo Sienny Rynek (ĉe la fino de la Mazowiecka-strato). La germanoj trinkis multe da alkoholo kaj komencis ĉirkaŭi la Szulhojf-on.

La masakro komenciĝis je la oka horo matene. La germanoj estis dispartigitaj laŭ malgrandaj grupoj. Armitaj per mitraloj kaj grenadoj ili unue pelis la judojn tra la mallarĝaj kaj angulformaj stratetoj ĉirkaŭ la Granda Sinagogo. Sur la stratoj oni vidis la bildojn de Dante el la infero. Ili forpelis la judojn el iliaj domoj, starigis ilin ĉe la muro kaj mortpafis ilin. De ĉiuj flankoj la kompatindaj judoj estis kondukitaj al la Granda Sinagogo, kiu estis en plenaj flamoj kaj el kies interno estis aŭdeblaj teruraj, korŝiraj krioj. La germanoj devigis siajn viktimojn, ke ili puŝu la aliajn en la brulantan sinagogon. Kiu kontraŭstaris, tiu estis mortpafita kaj la kadavro estis ĵetita en la sinagogon. Post iom da tempo la tuta kvartalo ĉirkaŭ la sinagogo estis kaptita de la fajro. La soldatoj ĵetis grenadojn en la domojn, kiuj estis ĉefe lignaj kaj rapide ekbrulis. La flama maro, kiu ĉirkaŭis la tutan Szulhojf-on, baldaŭ atingis la Legionowa-straton, la Suraska-straton kaj la Rynek Kościuszki-placon. Ĝis la malfrua posttagmezo oni pelis la judojn en la brulantan sinagogon, mortpafis ilin sur la stratoj kaj en iliaj domoj. La knalo de eksplodantaj grenadoj intermiksiĝis kun la krakado de la pafoj, la bruo de ebriaj germanoj kun la korŝiraj krioj de la viktimoj, kiuj estis murditaj. Al la virinoj la germanoj rilatis ‘kiel kavaliroj’. Kutime ili ne mortigis ilin, sed devigis ilin per batado kaj bruado rapide forlasi la brulantan kvartalon; antaŭe ili mortigis iliajn edzojn, fratojn, filojn kaj patrojn antaŭ iliaj okuloj. Jena kazo montris ilian grandan kavalirocon: Ida Lewitańska, naskita kiel Krywiatycka, estis graveda en la oka monato. Kiam ŝi fuĝis kune kun pluraj aliaj virinoj kaj viroj el la infero de la Szulhojf-o, ŝi trafis al germanoj, kiuj mortpafis antaŭ la muro de la domo en la Legionowa-strato 9 proksimume ducent judojn. Iom maljuna germano vidis la gravedecon de Ida kaj permesis al ŝi forkuri. La sinagogo brulis dum pluraj tagoj. Ankaŭ pri jena

⁴ Ĝi komenciĝis la 22an de julio 1941 per la atako de la germana armeo kontraŭ sovetia teritorio kaj finiĝis nur la 8/9an de majo 1945 per la senkondiĉa kapitulaco de la germanoj en Berlino.

incidento dum tiu „Nigra Vendredo“ de la bjalistokaj judoj devas esti atentigita: La pola dommastro de la sinagogo (lia nomo ne estas konata) utiligis la mallongan deflankiĝon de la germanoj, malfermis iun fenestron ĉe la malantaŭa muro, tiel ke dekoj da judoj sukcesis forfuĝi, inter ili Pejsaĥ Frajnd, la bofrato de la supre menciita Ida Lewitańska. Frajnd mortis kelkajn tagojn poste, li apartenis al la „ĵaŭdaj“ viktimoj. En la flamoj de la sinagogo pereis inter alie d-ro Kracowski, kiu estis ĝenerale konata en Bjalistoko, la lamanta apotekisto Polak, la brila ŝakludisto Zabłudowski⁵ kaj la ŝatata entreprenisto Alter Sztajnberg.

La bilanco de la „Nigra Vendredo“ estis ĉirkaŭ dumil mortintoj, la kvartalo Szulhojf forbrulis kaj kun ĝi la sekvantaj stratoj: Chazanowicza, Szkolna, Ciemna, Głucha, Stolarska, Zamojska, Suprasiska, Sucha, Miodowa, Sledziowa, Brzozowa, Boźnicza, Wersalska, Ordynacka. La Rybny Rynek-placo, la Rynek Kościuszki-placo kaj la Legionowa-strato estis forte damaĝitaj.

La „Vendreda Masakro“ ŝokis la bjalistokajn judojn, sed en ne tro fora estonteco ilin atendis eĉ multe pli teruraj spertoj.

Granda Sinagogo de Bjalistoko ĉe la Suraska-strato; dekstre: nuntempa memorialo sur la placo, kie la sinagogo staris (Vikipedio).
(Foton de la sinagogo post ĝia bruligo vd. ankaŭ sub <http://www.deathcamps.org/occupation/pic/bigsynagogue.jpg>)

Ĵaŭde, la 3an de julio 1941, okazis nova ĉasado: Ĉirkaŭ tricent judoj, ĉefe intelektuloj, malaperis sen postlasi spuron. Ili fariĝis konataj kiel „Ĵaŭdaj Viktimoj“.

Sabate, la 11an de julio, okazis plia ĉasado, ĉi-foje en pli granda mezuro. Ĉirkaŭ kvar mil viroj kaj knaboj estis transportitaj per kamionoj for de la urbo, kaj kiel evidentiĝis poste, mortpafitaj en Petrasze, proksimume du kilometrojn ekster Bjalistoko. Tiuj homoj fariĝis konataj kiel „Sabataj Viktimoj“.⁶

La germanoj postulis de la judoj tributpagon en formo de kvin kilogramoj da oro, dudek kilogramoj da arĝento kaj de certa kvanto da sovetia mono.⁷

Por humiligi ilin, oni devigis la judojn porti flavan kudraĵon sur la vestaĵo. La 1an de aŭgusto oni malliberigis ilin en geto.

⁵ Temas pri inĝeniero Morduch Zabłudowski, kiu estis ŝakĉampiono, esperantisto, membro de la Societo Zamenhof en Bjalistoko kaj instruisto de Esperanto en hebrea popollernejo.

⁶ Inter ili troviĝis la fama bjalistoka esperantisto Jakobo Ŝapiro. Ŝajnas, ke temis pri sabato, la 12an de julio, kaj laŭ alia fonto temis pri 5000 personoj.

⁷ Ŝajnas, ke tiuj mezuroj validis por Bjalistoko. Ekzemple en Pruĵany la germanoj postulis de la juda komunumo pagon de 500'000 rubloj, 2 kg da oro kaj 10 kg da arĝento, pagendan en unu tago.

La Juda Konsilio, kiu estis fondita laŭ ordono de la germanoj, fakte havis unusolan funkcion: provizi la germanojn per laborfortoj, kiuj estis senkompate ekspluatataj, kaj helpi al la Gestapo rabi al la judoj ties posedaĵon dum la hela tago.

El la distriktoj Szczuczyn, Grajewo, Tykocin, Wasilków kaj aliaj pli malgrandaj lokoj ekzistas sciigoj pri teruraj amasmurdoj fare de lokaj reaktuloj kaj vandaloj, kiuj estis instigitaj de la germanoj.

En aŭtuno 1941 komenciĝis la evakuado de la labormalkapablaj judoj al Pruĵany.⁸ Tio estis terura vojo de la suferado kaj brutaleco. Pli ol ses mil judoj estis deportitaj al Pruĵany kaj loĝigitaj en la domoj de blankrusoj, kiuj estis deportitaj al Germanio por deviga laboro.

Judaj rifuĝintoj el Vilno, kiuj venis al Bjalistoko, rakontis terurajn historiojn pri Ponary⁹ kaj la litovoj. Alvenis ŝokaj raportoj pri la masakro en Slonim de la 14a de novembro 1941.¹⁰ Murdado, humiligado, rabado, marodado – tiuj estis la metodoj de la adeptoj de Hitlero rilate al la judoj ĝis ilia definitiva neniigo.

La abrupta ŝanĝo de la situacio ŝarĝis la psikon de plimultaj loĝantoj de la geto, kiuj malesperis, sed akceptis la sorton kaj senhelpe atendis aŭ sian morton aŭ iun miraklon por pluvivi.

Organizado de la armita rezista movado

Sed unu el la grupoj de junuloj rapide liberiĝis de sia senhelpeco kaj komprenis, ke la sola vojo por agi estas pluvivadi laŭ la instinkto de la nacio, kiu devus dikti al ĝi la batalon kontraŭ la okupantoj. De aŭtuno 1941 malgranda grupo de judaj junuloj reorganiziĝis kun la celo helpi al miloj da sovetiaj soldatoj, kiuj estis malliberigitaj en la granda tendaro por militkaptitoj en la kazerno kaj en la barakaro de la 10a Ulana regimento. La malliberuloj estis kruele subpremataj, turmentataj kaj malsatigataj. Ili frostis pro la malvarmo, malfortiĝis pro la deviga laboro, kaj multaj mortis. En la geto la judaj gejunuloj organizis tiun agadon kaj sekrete kolektadis vestaĵojn, nutraĵojn, cigaredojn, medikamentojn kaj monon por tiuj malliberuloj. Tiuj, kiuj laboris ekster la geto, transdonis tiujn donacojn al la sovetiaj soldatoj. Sur la teritorio de la kazerno tion aranĝis Zelik Dworecki, Zelik Iglewicz kaj Abrasza Gerszuni, kune kun grupo de aliaj aktivuloj. La subteno fare de la geta junularo esprimiĝis ne nur per materia helpo. La malliberuloj estis informitaj per radioreportoj el Moskvo kaj Anglio pri la okazaĵoj ĉe la fronto kaj tiel ricevis rilatojn kun la ekstera mondo. Estis ankaŭ farita ligo al la partizanoj, kiuj helpis al multaj malliberuloj fuĝi. La judaj laboristoj en la tendaro, kiuj laboris ĉe la „Oficejo por la konstruado de la germana armeo“, peradis tra inĝeniero Ivanin, kiu estis milita malliberulo, kaj tra la kuracisto de la tendaro la kontakton kun la malliberigitaj soldatoj. La transdonado de informoj kaj donacoj okazis en la keloj de la malsanulejo kaj de la nomita germana Oficejo. Ĉio tio okazis sekrete, ĉar homoj, kiuj havis kontakton kun la malliberuloj, estis kondamnitaj al la mortpuno. Necesis esti singardema ne nur pri la germanoj, sed ankaŭ pri informantoj kaj pri la homoj de Vlasov¹¹ kaj pri judoj, kiuj timis perdi sian propran haŭton. Simila helpo estis organizita ankaŭ en aliaj punktoj de la urbo, kie laboris militaj malliberuloj kaj judoj. La kontakto kun la malliberuloj de la kazerno de la 10a Ulana regimento ekzistis ĝis la mezo de 1942, do ĝis kiam la laboro en la „Oficejo por la konstruado de la germana armeo“ estis finita.

Laŭ tiu maniero la geto manifestis sian pretecon batali, sed ankaŭ simpatii kun tiuj, kiuj estis vivanta simbolo de la postulo respekti la homajn rajtojn kaj kun kiuj ekzistis espero venki la Hitlerbestion.

⁸ Iama pola urbo (nomata Pruĵana) nuntempe situata en okcidenta Belorusio. La 19an de septembro 1939 Pruĵany estis okupita de sovetiaj trupoj. De la 23a de junio 1941 ĝis la 17a julio 1944 ĝi estis okupata de Germanio. En aŭgusto 1941 ili kreis geton, de kiu la judoj estis deportitaj al la koncentrejo en Aŭŝvico. En Pruĵany, kiu estis preskaŭ tute detruita, mortis ĉirkaŭ 4000 judoj.

⁹ Ponary (litovlingve Paneriai), kiu situas dek kilometrojn okcidente de Vilno en Litovio, dum la milito estis amasmortigejo por ĉirkaŭ sepdek mil ĝis cent mil litoviaj judoj.

¹⁰ En la iama pola urbo Slonim, kiu nuntempe situas en Belorusio, tiam estis mortigitaj ĉirkaŭ 45'000 judoj.

¹¹ Generalo Andrej Vlasov (1901-46) estis rusa militkomandisto, kiu batalis flanke de la germana armeo. La homoj de Vlasov ne hezitis transdoni fuĝintajn judojn, kiuj volis aliĝi al lia armeo, al la germanoj.

Kun la pasado de la tempo la diversaj junularaj grupoj unuiĝis en unusolan organizaĵon, la „Kontraŭfaŝisma Komitato“, al kiu apartenis Rywa Szynder, Lejb Mandelblat, Jozzka Kawe kaj aliaj. Al la fondintoj apartenis la maljuna pola komunisto Jakubowski, kiu kaŝiĝis en la geto. Ĉi tiu organizaĵo estis en kontakto kun alia kontraŭfaŝisma komitato, kiu aktivis ekster la geto kaj al kiu apartenis krom la supre nomita Jakubowski ankaŭ Władysław Nieśmialek, Feliks Lorek, Niura Czewiakowski kaj aliaj membroj.

Ankaŭ la junuloj de la movadoj „Haŝomer Hacair“ kaj „Hehaluz“,¹² kiuj venis fine de la jaro 1941 el Vilno, instalis du kolektivojn, kiuj kunlaboris. Ĉiuj organizaĵoj havis la celon prepari siajn membrojn por armita batalo kontraŭ la germanoj. Bedaŭrinde, la iniciatintoj longtempe ne kapablis unuigi la grupojn en unusolan organizaĵon. Tio havis fatalan efikon por la rezista movado en la geto kaj kaŭzis multajn nenecesajn mortojn kaj fine la kompletan fiaskon, kies dimensio estus povinta esti limigita sub aliaj kondiĉoj.

La junularo nur malrapide komprenis, ke la armita batalo estas necesa. Unue oni devis akiri armilojn. En la geto mankis armiloj, sed multaj germanaj instalaĵoj ekster la geto disponis sufiĉan kvanton. Tiel komenciĝis la kontrabandado de armiloj en la geton. La judaj laboristoj ŝtelis armilojn el la deponejoj, kie la germanoj amasigis ŝtelitajn varojn. Ili fortranĉis la fustojn de la pafiloj por faciligi ilian transportadon. La lignajn partojn de la armiloj ili ne kunportis, sed poste aldonis la mankantajn partojn en metiejo de la geto. Ili kaŝis la armilojn sub la ligna materialo kaj kontrabandis ilin tra la pordegoj de la geto. La teniloj de la pafiloj estis metitaj en stalajn tubojn aŭ en malplenajn lignajn balkojn.

En la unuaj monatoj de la jaro 1942 la aktiveco de la diversaj junularaj grupoj, kiuj estis penetritaj de la revolucia spirito, fortiĝis. Estiĝis novaj grupoj, kiuj ne sciis, ke en la ĉirkaŭaĵo jam ekzistis aliaj, similaj unuiĝoj kun la sama celo. Ne ekzistas dubo, ke la pliboniĝo de la milita situacio ĉe la fronto instigis tiujn aktivecojn. Leningrado rezistis al la sieĝo. La germanoj estis forpeditaj de Moskvo, kaj la dura vintro kaŭzis al la germana armeo multajn perdojn (inter alie mi vidis per propraj okuloj transportojn de malpuraj kaj frostiĝintaj germanoj, kiuj estis infestataj de afidoj kaj pedikoj kaj estis transportitaj en la lazareton). Ĉiuj tiuj faktoj, kiuj por neniu estis sekreto, kuraĝigis la perditajn judojn, kiuj estis malliberigitaj en la geto, kaj kiuj signifis por la junularo defion por la batalo. La 1an de majo 1942 aperis afiŝoj kun alvoko por la judoj lanĉi militon kontraŭ la okupantoj.

Rigarde al tiuj afiŝoj necesas atentigi, ke la rezistaj grupoj en principo rezignis pri pli granda publikeco de siaj aktivecoj. Devas esti emfazitaj la malfacilaj kondiĉoj disvastigi en la geto propagandon laŭ ĉiuj manieroj. La nepriskribebbla etoso de la teroro, la armeo de informantoj, kiuj estis pretaj denunci aliajn kontraŭ mono aŭ eĉ senpage, la scio, ke ekzistis kolektiva respondeco kaj sankcioj, kiuj estis ĝia rekta aŭ akumula sekvo kaj kiuj estis aplikitaj per krueleco, kiu estis senekzempla en la historio de la homaro – ĉio tio ege malfaciligis la laboron de la rezistaj grupiĝoj kaj malhelpis ankaŭ ilian ekspansion al amasmovado. Ĉiu signo de ribelo aŭ batalo povis sekvigi la partan aŭ kompletan likvidon de la geto. Kiu ne spertis la realecon en la geto, tiu ne rajtas forgesi tiujn faktojn, se li kelkfoje demandas sin, kial la judoj ŝajne tiel facile konsentis esti senditaj al la morto sen ĉia rezisto.

En printempo kaj somero de 1942 la geton atingis onidiroj, ke la germana teroro furoras en Varsovio kaj en ĉiu regiono de la Ĝenerala Gubernio.¹³ La onidiroj koncernis la batalojn de la pola subtera movado kaj la fondon de la Pola Laborista Partio, kiu alvokis al armita batalo kontraŭ la okupantoj, same la plifortiĝon de la partizana atakoj en la regionoj de Kielce kaj Lublin. Tiu novaĵo kuraĝigis la batalantojn de la rezistado en la Bjalistoka geto, sed la problemoj de la komunikado kaj la manko de taŭgaj aktivuloj por la ribela movado en la bjalistoka regiono devigis la getanojn fidi nur la proprajn fortojn, kiuj estis limigitaj.

La unua duono de la jaro 1942 pasis relative trankvile. Ŝajnis, ke en la vivon de la judoj revenis certa stabileco, kvazaŭ la germana monstro trinkis sufiĉe da sango. La sciigo pri la „operaco“ en la Varsovia geto de la 22a de julio 1942,¹⁴ la plej granda juda centro en Eŭropo kun pli ol duonmiliono da

¹² Klarigojn vd. sub https://de.wikipedia.org/wiki/Hashomer_Hatzair kaj <https://de.wikipedia.org/wiki/Hechaluz>.

¹³ Pri tiu teritorio vd. sub https://eo.wikipedia.org/wiki/Ĝenerala_Gubernio.

¹⁴ Ekde tiu tago la Varsovia geto estis „likvidita“ de SS paŝon post paŝo kaj la loĝantoj deportitaj al diversaj neniigejoj, precipe tiu, kiu troviĝis apud Treblinka, kie la plimulto de la varsoviaj judoj trovis la perfortan morton per gasumo.

homoj, trafis ilin kiel tondro en klara tago. La mistero, kial la judoj estis deportitaj el siaj loĝlokoj kaj malgrandaj urboj kaj rekolektitaj en pluraj grandaj getoj, estis senvaligita.

Ne temis pri la „malpliigo de la danĝera influo de la judoj al la nejudaj ĉirkaŭaĵoj“, kiel la germanoj konstante asertis kaj kiel kelkaj judoj kredis aŭ volis kredi. Nun evidentiĝis, ke la celo de la koncentrado de la judoj estis teknike faciligi la mortigon de la juda loĝantaro. Tiu vero ne penetris en la konscion de tiuj, kiuj estis respondecaj por la sorto de la judoj, kiuj estis malliberigitaj en la getoj. Povas esti, ke la patroj de la Juda Konsilio ne volis vidi la veron kaj preferis kaŝi tiun veron antaŭ la amaso.

La juda junularo en la geto, kiu estis organizita en la Komsomolo (Unuiĝinta Komunisma Junularo), en „Hehaluz“ kaj „Hašomer Hacair“ kaj kiu ne estis koruptita de la vaste aplikataj alkoholismo kaj prostitucio, reagis al la novaĵo el Varsovio per pli forta rekrutado de sanaj kaj bonkonduktaj membroj por siaj vicoj, kiuj komprenis la neceson de la batalo.

Multaj aliĝis al la rezista movado libervole, naŭdek naŭ procentoj de ili estis junuloj de ambaŭ seksoj kaj de ĉiu politika tendenco. La plimultaj maljunuloj originis el la vicoj de la Komunisma Laborista Partio (Judyta Nowogródzka,¹⁵ Rywa Szynder, Jozzka Kawe, Adela Herc, Mietek Jakubowicz, Lejb Mandelblat, Welwł Wołkowyski¹⁶ kaj aliaj).

La kontrabandado de armiloj tra la geto estis fortigita, sed mallongan tempon poste fariĝis klare, ke tio povas esti nur parta kaj nesufiĉa solvo de la problemo de la armado. Nun oni intense serĉadis fakulojn, kiuj povis produkti ĉiun specon de armiloj. La malgrandajn metiejojn okupis fidinda personaro por la produktado de mane faritaj grenadoj. Kemikistoj miksis eksplodaĵojn kaj plenigis botelojn kaj inkandeskajn lampojn per kaŭstikaj acidoj (precipe vitriolo). Oni produktis longajn kaj mallongajn pafarmilojn. En la laborejoj de la forĝistoj kaj seruristoj estis produktitaj mankantaj pecoj, batingoj kaj longaj tranĉiloj el ŝtalo.

Informado kaj informiĝo

La kontraŭleĝa politika informado kaj informiĝo ludis gravan rolon por la rezista movado en la geto. Al la judoj estis malpermesate aĉeti aŭ legi germanajn gazetojn, sed ekzistis miloj da ebloj por ricevi ilin de ekstere, kaj dum longa tempo ili estis venditaj kontraŭ hororaj prezoj sur la stratoj de la geto. La judoj legis precipe *Białystoker Zeitung*, *Das Reich*, *Preußische Zeitung* kaj *Königsberger Allgemeine Zeitung*, pli malofte ankaŭ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, *Völkischer Beobachter* kaj aliajn. Ili provis ekscii el la gazetaro, ĉu la pereado de la germanoj, pri kiu ili tiom sopiris, baldaŭ okazos.

Preskaŭ ĉiuj opiniis, ke la malvenko de la germanoj estas garantiata. Malklare estis nur, ĉu la loĝantoj de la geto vivos ĝis la liberiĝo, kaj tio premis ilin. Kun retenata spirado ili sekvis la sorton de la heroa batalo ĉe Stalingrado kaj la evoluon de la batalo en Libio. Ili flustris kun zorgo pri El Alamein, ĉar la sorto de la judoj en Palestino dependis de la fino de tiuj bataloj. Ili legis atenteme inter la linioj, informiĝis en la fabrikoj, hejme kaj sur la stratoj pri la politikaj okazaĵoj kaj disvastigis la plej absurdajn onidirojn, kvazaŭ la eventoj vere okazis. Limdatoj, kiuj prognozis la militfinon, havis konjunkturon, kaj kiam ili pasis, la amasoj tamen plu kredis ilin, ĉar ili plu esperis. Kiam pli kaj pli da eŭropa sango estis verŝita fare de la germanoj, kiam partoj de la juda popolo estis neniigitaj unu post la alia kiel branĉoj de arbo, kiuj estis fortranĉitaj de sia trunko, kiam la judoj plene konsciiĝis, ke ili restis vivaj nur por atendi sian likvidon, alvenis la kompreno, ke, por establi „Novan Eŭropon“ kaj „novan eŭropan ordon“, devos esti oferata ne nur la vivo de viroj kaj virinoj, sed ankaŭ tiu de la judaj infanoj. Pro tio la geto troviĝis en konstanta stato de ekstrema nervozeco, memorante la terurajn batojn de la antaŭa tago kaj ĉiutage

¹⁵ Datner kaj la viroj, kiuj fuĝis en majo 1943 el la geto, apartenis al ŝia grupo.

¹⁶ En la germana traduko troveblas jen la formo Wołkowysk(i), jen Wolkowysk(i). Probable temas pri la toponimo Wołkowysk, urbo iam aparteninta al Pollando kaj hodiaŭ situata en Belorusio (beloruse Ваўкавыск, do Waŭkawysk; ruslingve Волковыск, litove Valkaviskas). Kiel pola judo Datner tendencis, laŭ pola prononca kutimo, utiligi la polan ł, transkribante baltslavajn kaj judajn nomojn kiel ekzemple Welwł. Tiu transliterumo ne estas regula aplikata en la teksto, sed mi konservas la versiojn de la germana traduko, kiu konformas al la pola originalo, kaj ĝi koncernas ankaŭ aliajn literojn aŭ literajn kombinojn kiel ekz. sz (ŝ). Sed ekzemple la nomon Ha' Shomer Ha' Tzair aŭ simile, kiu en la hebrea estas skribata הצעיר השומר, mi adaptis al la kutima Esperanta skribmaniero aŭ fonetiko. (aK)

senĉese timante la kompletan detruon. Kaj tiel fariĝis tute facile akcepti ion ajn malracian kaj nekomprenblan, kvazaŭ ĝi estus vera.

Estas evidente, ke ĉiuj gazetartikoloj, kiuj raportis pri judaj aferoj, estis aparte interesaj. Kaj la judoj havis la iluzion, ke la germana politiko rilate al ili eble ŝanĝiĝos, ke la hitlera reĝimo reviziosis malhomecan vidpunkton en tiu ĉi rilato, tiel ke la origina plano de la totala ekstermado estos ŝanĝita. Kun aparta intereso la judoj legis la ĉiusemajnajn artikolojn de Goebbels en *Das Reich*. Sed la objektiva pritaksado de tiuj artikoloj ne donis kialon por esti optimisma, kaj la malmultaj publikigitaj paroladoj de Hitlero vidigis neniun signon, ke li cedos. La parolado, en kiu li minacis nemiskomprenble, ke „ĉe tiuj judoj, kiuj ĉiam ridis, la ridado frostiĝos sur la vizaĝoj“, postlasis aparte afekcian impreson ĉe ili.

Por ricevi informojn en la geto la radio ludis eĉ pli gravan rolon ol la gazetaro. La laboristoj ekster la geto aŭskultis radion en la diversaj germanaj entreprenoj. Judinoj, kiuj laboris en germanaj domoj, aŭskultis radion, kiam la mastroj forestis en la urbo. En la geto mem oni aŭskultis diversajn elsendojn el radio-aparatoj, kiuj estis konstruitaj de amatoraj radio-teknikistoj. Preskaŭ ĉiu junulara grupo posedis propran radio-aparaton. La aparatoj estis kaŝitaj en subteraj kaŝejoj. La novaĵoj estis disvastigitaj en specialaj bultenoj kaj laŭtlegitaj dum grupaj renkontiĝoj. Sed oni riskis esti denunciata. La posedanto de iu loĝejo en la Jurowiec-strato estis mortpafita, ĉar li estis denunciata de raportanto, post kiam tie oni trovis radio-aparaton.

La trankvilecon de la unuaj dek monatoj de la jaro 1942 malkvietigis raportoj pri teruregaj masakroj, kiuj okazis dum la detruado de la geto de Slonim, same la onidiro, ke dek judaj kuracistoj kaj apotekistoj estis mortpafitaj en Wołkowysk en aŭgusto 1942. Ambaŭ okazaĵoj estis ligitaj kun la daŭra subteno de sovetaĵ partizanoj fare de judoj.

Mapo de la Bjalistoka geto en 1941-43 (el Vikipedio)

Detruado kaj likvido de la Bjalistoka geto, deportado de la judoj

En novembro 1942 la geto travivis malfacilajn tagojn. La 2an de novembro komenciĝis la detruado de la getoj en la bjalistoka regiono. Esceptojn formis nur la getoj de Bjalistoko, Jasionówka kaj Grodno.

En tiu lunda mateno la SS-anoj ĉirkaŭis la geton, forpelis la sensciajn judojn el iliaj domoj, koncentris ilin sur publikajn placojn kaj foirejojn kaj surmetis ilin en antaŭe konfiskitajn ŝarĝkamionojn, turmentante la homojn, kiuj ne povis defendi sin, kaj veturigis ilin al koncentrejoj en Kieľbasin, Boguszewo, Zambrów, Woľkowysk kaj al la kazerno de la 10a Ulana regimento proksime de Bjalistoko. De tie la malmultaj postvivantoj (ĉar la plimulto antaŭe mortis pro malsato, malsanoj kaj malhomeca traktado) veturis per la fervojo al la okcidenta direkto. En la monatoj januaro ĝis marto 1943 ĉirkaŭ cent tridek mil judoj el la bjalistoka regiono pereis en la „banejoj“ kaj fornoj de Treblinka.¹⁷ Nur malgranda grupo saviĝis, kiu aŭdacis kontraŭstari la ordonon aperi en la kolektejoj. Ili eskapis al la arbaro, kie la plimulto pereis pro malsato kaj malvarmo aŭ pro la kugloj de germanaj policistoj aŭ pro iuj lokaj persekutantoj aŭ anoj de NSZ,¹⁸ kiuj estis rekrutitaj de la germanoj. Kiu estis malpli kuraĝa, tiu finis sian vivon per suicido. Nur tre malmultaj judoj sukcesis kaŝi sin en la Bjalistoka geto.

La tragika situacio de la judoj, kiuj kuraĝis fuĝi, malboniĝis pro la nepriskribebbla teroro de la germanoj kontraŭ la pola popolo. Ili minacis, ke ili bruligos iliajn domojn kaj mortigos ilin, se ili kaŝas fuĝintajn judojn. Ekzistis ankaŭ aliaj kialoj. En grandaj partoj de la pola socio regis etoso de malamo, post kiam la ultra-naciisma partio „Narodowa Demokracja“,¹⁹ la faŝisma rabista partio „Obóz Narodowo-Radykalny“²⁰ kaj la faŝisma „Sanacja“²¹ sisteme kaj senpune influis la socion dum jaroj. Rilate al la judaro ekzistis granda malamo, kiu ekestis longe antaŭ la milito – per senĉesa endoktrinado, kiu alvokis al ekonomia kaj socia bojkotado. Tio estis akcelita per tumultoj kaj ĉikanoj en universitatoj kaj altlernejoj,²² kiuj estis lanĉitaj de kanajloj kun akademiaj ĉapoj, krome per rasismaj klaŭzoj en la leĝo kiel la fama malpermeso de la „ŝoĥtado“ fare de sinjorino Prystorowa²³ aŭ per la fifama „jeso“ de generalo Sławoj Składkowski²⁴ kaj ties bojkotaj taĉmentoj.

Ĉe tia kruela malamiko kiel la germanoj kaj ĉe la pola popolo, kiu mem suferis grandajn perdojn pro la germana teroro, ŝanco por grandskala operaco por savi la judojn en Pollando ne ekzistis. Sed la procentaĵo de postvivintaj judoj povintus esti sendube pli granda, se la etoso rilate al la judoj estintus pli amika. Tia etoso de la malamo ne estus ekzistinta, se la Sanacja-reĝimo ne estus afable rilatinta kun la germanoj, ne estus lojale respektinta la konvencion de 1934 kaj ne estus aplikinta ĉiujn paragrafojn, kiuj ne estis konformaj al la leĝo kaj kiuj formiĝis el la spirito de tiu konvencio.²⁵

Mirinda escepto devas esti menciita: La parto de la pola intelektularo, kiu de multaj jaroj flegas la tradicion de la libereco kaj ribelado, sed ankaŭ centoj da poloj, homoj kun bona intenco vaste vivantaj en la lando, antaŭ ĉio kamparanoj, homoj kun civila kuraĝo, kiu malgraŭ propra danĝero kaŝis judojn aŭ okupiĝis pri tiuj, kiuj estis persekutitaj kiel bestoj, meritas plej altan agnoskon, kiu iutage povus esti nomita „premio por homeco“. Multaj centoj da judoj en la bjalistoka regiono dankas sian saviĝon kaj

¹⁷ Inter julio 1942 kaj aŭgusto 1943 en la gasĉambroj de la neniigejo de Treblinka estis mortigitaj ĉirkaŭ okcent mil judoj kadre de la „operaco Reinhardt“ (vd. <http://www.planlingvoj.ch/Treblinka.pdf>).

¹⁸ La anoj de Narodowe Siły Zbrojne (Naciaj Defendaj Fortoj) estis kontraŭ-komunisma pola subtera organizaĵo.

¹⁹ ND (Nacia Demokratio), kiu estis fondita en la fino de la 19a jarcento, esti konservema, kontraŭ-komunisma pola movado, kiu celis konstrui katolikan Pollandon.

²⁰ ONR (Naci-radikala Tendaro) estis dekstrema, naciisma kaj kontraŭ-komunisma partio, kiu estis malpermesita kelkajn semajnojn post sia fondiĝo en 1934. Anoj de tiu movado partoprenis en diversaj rezistaj agadoj dum la germana okupacio.

²¹ Sanacja (Kuracado) estis la nomo de la gvida pola registara movado sub Józef Piłsudski inter 1926-29. (Nu, Piłsudski mem ne estis faŝisto aŭ antisemito; li apartenis al la maldekstra tendenco, kvankam li estis kontraŭ la komunismo kaj Sovetunio. Male, lia kontraŭulo Roman Dmowski, kiu gvidis la movadon „Endecja“, estis radikala antisemito).

²² Al kiuj apartenis „benkaj getoj“, Numerus clausus kaj Numerus nullus.

²³ En 1935 la deputitino Janina Prystorowa faris leĝproponon, kiu devis komplete malpermesi la ŝoĥtadon laŭ juda rito. En marto 1936 la Sejmo fakte akceptis reviziitan version, kiu antaŭvidis iujn esceptojn.

²⁴ Pola divizia generalo, kuracisto kaj politikisto de Pollando, lojalulo de Piłsudski, 1936-39 ĉefministro de Pollando (vd. https://en.wikipedia.org/wiki/Felicjan_Sławoj_Składkowski). La „jeso“, kiun Datner aludis, rilatas al la leĝo de la 31a de marto 1938 de la ministerio de la internaj aferoj de Pollando (kies ĉefo estis Sławoj Składkowski), kiu antaŭvidis la eblon de la ekscivitaniĝo de polaj ŝtatanoj, precipe en la kazo, se la koncerna persono dum kvin jaroj ne havis rilaton kun Pollando. Tiu leĝo koncernis precipe polajn judojn, kiujn la registaro en Berlino forpelis de Germanio kaj resendis al Pollando. Ankaŭ la registaro en Varsovio ne volis havi tiujn judojn (vd. <https://de.wikipedia.org/wiki/Polenaktion>).

²⁵ Probable temas pri la German-pola Traktato de la 26a de januaro 1934 (nomata ankaŭ Piłsudski-Hitler-Pakto), kiu devis ekskludi reciprokajn atakadon. Sed Hitlero nuligis tiun pakton en la 28a de aprilo 1939 (vd. https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsch-polnischer_Nichtangriffspakt). Post la morto de Piłsudski en 1935, Edward Rydz-Śmigły, marŝalo de Pollando, klopodis teni amikajn rilatojn kun la germanoj, sed de marto 1939 li sentis la germanan minacon pli kaj pli klare. La 1an de septembro 1939 Pollando estis atakita kaj okupita de la germana armeo.

vivon unuavice al la kuraĝo, sinofero kaj karitato de tiuj polaj kamparanoj.²⁶ (Iliaj nomoj iam estos engravuritaj per oraj literoj en la historio de la pola nacio, sed dume iliaj nomoj ne povas esti publikigitaj, same tiuj de la judoj, kiuj estis savitaj, ĉar kelkaj inter ili daŭre estas persekutataj de NSZ kaj kelkaj eĉ jam pagis por sia grandanimeco per la propra vivo.)²⁷

Post la neniigo de la aliaj getoj restis la Bjalistoka geto kun sesdek mil homoj kaj la Lodza geto kiel plej lastaj judaj insuloj en la maro de la detruado kaj kiel tombejoj de la polaj judoj. Kiom longe?

Dubindaj onidiroj, trompaj kredoj kaj falsaj asertoj

Tiu demando konfuzis same infanojn, plenkreskulojn kaj maljunulojn. La teruro, kiu estis ligita kun la nomo Treblinka, estis konata al ĉiuj. Flugfolio pri Treblinka, kiu estis eldonita de la pola subtera organiza movado en Varsovio kaj multobligita kaj distribuita en la geto fine de la jaro 1942, kaŭzis nepriskribeblajn timon kaj hororon. La seka kaj faktoriĉa priskribo de la „banejoj kaj kameno j“ ŝokis tutan Bjalistokon. La sekreto estis malkaŝita, kie restis la transportoj kun centmiloj da „evakuitaj“ judoj el la Varsovia geto, kiuj estis deportitaj por „labori en la oriento“. La enigmo de duonmiliono da judoj, kiuj malaperis en la regiono inter Varsovio kaj Maĥinia,²⁸ estis solvita. La flugfolio direktis sin al la pola publiko kaj informis ĝin pri la konstruado de la gigantaj fornoj: Krematorioj, en kiuj baldaŭ ankaŭ poloj estu neniigitaj. La manifesto finiĝis per alvoko al armita batalo kontraŭ la germanaj invadintoj.

En la fermitajn getojn iom post iom penetris raportoj pri lokoj, al kiuj judoj laŭdire estis transportitaj por labori, sed neniu vidis iun ajn homon reveni de tie. Majdanek, Aŭŝvico, Bełżec,²⁹ Minsk estis nomoj, kiuj kaŭzis inter judoj sentojn de hororo. Pri tiuj lokoj oni rakontis unu al la aliaj nekrediblajn monstraĵojn, kiuj fakte okazis kaj memorigis pri la „Aŭtodafeo“³⁰ ne malproksime de la bjalistoka foira placo en la tago, kiam la germanoj okupis la urbon, kaj pri la „Ĵaŭdaj“, kaj „Sabataj“ viktimoj, sed ankaŭ pri la masakroj de Slonim kaj Vilno. Oni do ne havis iluziojn pri tio, kio ankoraŭ sekvos. Kaj tamen la „prudentaj“ kaj optimismaj judoj rifuzis kredi, ke en la mezo de Eŭropo povas ekzisti certaj lokoj destinitaj por la amasmurdo.

La samaj homoj, kiuj konfirmis la faktojn de la publika amasmurdo, asertis, ke se la germanoj intencus mortigi ĉiujn judojn, ili ne hezitus fari tion tuj kaj senprokraste realigus ĝin. Kian kialon ili havus por organizi transportojn, kiuj povas esti utiligataj pli bone ĉe aliaj frontoj? Pri la abomenaj kruelaĵoj aplikitaj ĉe la judoj kulpus la soldatoj, kiuj volus „amuziĝi“, kaj ne tiuj, kiuj evitis obei al siaj ordonantoj, precipe ĉe la milita fronto (tuj post sia alveno en la urbo la germanoj efektivigis la amasmurdon).

La aserto, ke la kontraŭ-juda propagando kaj la kompleta neniigo de la judoj ne havus multon komunan, konvinkis multajn homojn. Estis tre malfacile kontroli la faktojn, kiuj penetris en la geton el foraj lokoj. La kontakto kun la mondo ekster la geto estis tre malfacila kaj vivdangera. La magraj novaĵoj, kiuj atingis la geton, povis esti veraj, sed ankaŭ falsitaj.

La unuaj dek monatoj de la jaro 1942 pasis relative trankvile kaj efikis, ke la judoj de la bjalistoka regiono revis pri pozitiva estonteco. Sed la konstantaj hiobaj mesaĝoj kaj la rakontoj pri „operacoj“ en la Ĝenerala Gubernio, en Belorusio kaj Ukrainio kaŭzis pli kaj pli da duboj.

Preskaŭ sola temo en la loĝejoj de la getaj loĝantoj kaj ĉe iliaj laborlokoj estis, ĉu ili postvivos la militon. Raportoj pri kvereloj kaj laŭdiraj opiniaj diverĝoj inter la germana armeo, nazia partio kaj la

²⁶ Vd. http://www.planlingvoj.ch/Recenzo_Raszkin_Miastelo.pdf.

²⁷ De 1953 la israela ŝtato honoras elektitajn personojn el diversaj landoj, kiuj savis aŭ protektis judojn dum la nacisocialisma tempo (1933-45) je propra risko, kadre de la listo „Justuloj inter la popoloj“. Ĝis nun pli ol 6500 poloj ricevis tian honorigon.

²⁸ Stacidomo en orienta Pollando, kie interkruciĝas du ĉefaj fervojaj linioj kaj de kie la vagonaroj kun la deportitaj judoj el Varsovio kaj aliaj polaj urboj estis direktitaj al la koncentrejo de Treblinka.

²⁹ Kune kun Treblinka plej teruraj koncentrejoj de la germanaj nazioj en la Ĝenerala Gubernio sur pola teritorio, kie la judoj estis 'industriecce' mortigitaj ĉefe per paŝado, batado kaj gasa sufokado.

³⁰ La aŭtodafeo estis katolika religia ceremonio, kiu estis aplikita de la Inkvizicio dum la efektivigo de ĝiaj verdiktoj, kutime per bruligado de la viktimoj sur la ŝtiparo.

Gestapo vekis grandajn esperojn, kvankam ili ne trafis la esencon. Multaj homoj kredis, ke la germanaj perdoj en oriento, la kreskanta atendo, ke malfermiĝas dua fronto en okcidento, kaj la kreskanta verŝajno de definitiva germana malvenko kaŭzas krizon ĉe la fronto, ĉar la soldatoj amase ribelos. Ili ankaŭ kredis je revolucio „de supre“, kiu povus konduki al tio, ke la regado povus esti transdonita al la armeo, kiu senpotencigus Hitleron kaj finus la politikon de la amasa neniigo de la konkerita loĝantaro (politiko, por kiu en la kazo de milita malvenko la germanoj devus pagi altan prezon). Oni imagis, ke la armeo enkondukos ŝanĝon de la politiko kaj redonos la homajn rajtojn al tiuj, de kiuj ili estis forprenitaj de la nacisocialistoj. Sed ili trompis sin en la kredo, ke malmultan tempon post eventuala armea puĉo pactraktato estos subskribita kaj ke tiam ili estos savitaj kaj la restaĵoj de la turmentita juda popolo povos postvivi. La kredo je la baldaŭa malvenko de la germana armea kaj antaŭ ĉio je la morala pliboniĝo de la germana popolo, kiu en la pasinteco havis la gvidan pozicion en la familio de la kulturaj popoloj, akompanis la bjalistokajn judojn ĝis la plej lasta tago de la definitiva ekstermado. Eĉ en la morttrajnoj survoje al Treblinka kaj Majdanek multaj judoj kredis, ke oni fakte transportas ilin en iun laborlagron, kiel la germanoj daŭre anoncis, kaj ne kredis, ke estas eble, ke ilia trajnveturo iras al la morto.

Kaj pri kio ili kulpis? Kial la verdikto por ili estis la mortpuno?

La pesimistoj en la geto kredis je la pereado de la germanoj kaj supozis, ke ili disrompiĝos en la profunda interno de Ruslando (en la momento de la likvido de la geto la frontlinio troviĝis ĉirkaŭ okcent kilometrojn oriente de Bjalistoko). Sed ili ankaŭ avertis, ke la Gestapo havas ankoraŭ sufiĉe da tempo por likvidi la restantajn judojn – kiel nedeziratajn atestantojn. Ili atentigis ankaŭ pri tio, ke estas malfacile vidi laŭdirajn diferencojn inter la Gestapo kaj la armeo, ĉar finfine estis la germanoj, kiuj, okupinte Bjalistokon, jam en la unua tago amase mortpafis judojn, bruligis mil judojn en la Granda Sinagogo kaj poste aranĝis grandan ĉaspersekutadon kaj efektivigis turmentan murdon de kvin mil viktimoj en la „Ĵaŭdo“ kaj „Sabato“. Ĉiuj tiuj krimoj ne estis faritaj de la Gestapo, kiu en tiu momento ankoraŭ ne troviĝis surloke en Bjalistoko, sed de la armeo mem. Estis malfacile imagi, ke Hitlero, kiu estas kompetenta organizanto, ne okupas la plej gravajn poziciojn en la ĉefkomandejo de la germana armeo per propraj homoj. Krome, oni atentigis pri la tipa pensmaniero de la germanoj, kies psikologio favoras blindan obeadon kaj striktan efektivigon de ordonoj sen demandi, kiu donis la ordonon kaj kiu estas la morala fono de la persono, kiu donis ĝin.

La reprezentantoj de la geta inteligencio analizis la situacion tre detale kaj ofte kuraĝigis unu la aliajn per la konsolo, ke ekzistas fortoj, kiuj ne partoprenas en la militaj klopodoj kaj devas esti respektataj de la germanoj; sendube, tiuj fortoj intervenus por helpi al la judoj en Eŭropo, kiuj estas kaptitaj de Hitlero kaj minacataj de pereado. Ili atentigis pri la enorma aŭtoritateco de la papo kaj de la Internacia Ruĝa Kruco, de la neŭtralaj landoj, kun kiuj Germanio havis diplomatiajn kaj ekonomiajn rilatojn. Grandan efikon havis la ordono de la Gestapo, ke ĉiuj judoj kun nepola kaj nesovetia ŝtataneco registriĝu. Ili supozis, ke tio servus al la interŝanĝo de germanaj militkaptitoj en la anglalingvaj landoj. Fakte, plurdek personoj registriĝis, sed tio ne helpis al ili. Estis granda surprizo, kiam iu juda virino kun du infanoj ricevis la permeson vojaĝi al sia edzo en Palestino. Oni konkludis, ke la judoj en eksterlando ne forgesos ilin kaj faros ĉion por savi ilin. Longan tempon en la geto disvastiĝis la onidiro, kies originon neniu konis, ke ĉiuj judaj infanoj baldaŭ estos, kune kun siaj patrinoj, transportitaj al Svedio kaj ke sveda delegacio kaj reprezentantoj de la Ruĝa Kruco jam estas survoje al ili. Oni rakontis ironian historion pri iu damo, kiu reagis tre ĉagrenite, kiam oni sciigis al ŝi, ke ŝi translokiĝos, post kio ŝi anoncis, ke ŝi volos resti – „ĉar kio okazus kun ŝia posedaĵo?“ Sed tia delegacio neniam alvenis. La judoj vane atendis antaŭ la kontraŭleĝaj radio-aparatoj, ke oni kondamnas la terurajn krimojn, kiujn la senhelpaj homoj, kiuj atendis sian saviĝon, devis elteni. Ankaŭ el Romo venis neniu verdikto,³¹ Ĝenevo ne protestis kaj la neŭtralaj ŝtatoj faris nenium diplomatian intervenon. La voĉoj de tiuj, kiuj estus povintaj savi centmilojn da infanoj, silentis.

En aŭtuno 1942 en la geto cirkuladis la onidiro, ke la „praktikemaj“ germanoj utiligos la grason de la judoj post ilia mortigo por produkti sapon. Do, ĉiu flustris al la alia, ke en la germana sapo, kiu estis utiligata en la geto, troviĝas granda porcio da juda graso. La deklaraĵo pri tiu sapo nomiĝis „Rif“.

³¹ Al papo Pio XII (Eugenio Pacelli) oni riproĉis, ke li publike silentis pri la tragika sorto de la judoj dum la nacisocialisma tempo kaj restis pasiva por savi ilian vivon dum la dua mondmilito kaj la holokaŭsto.

tiel ke kelkaj tradukis tiun vorton kiel mallongigon por „pura juda graso“.³² Kelkaj judoj ŝercis pri tio, dum multaj eĉ kredis ĝin, kaj ĉiu estis deprimita. Sento de grava malĝojo kaptis ĉiujn judojn pro la malcerteco pri la diablaj planoj de la germanoj kaj pro la timo pri tio, kio sekvos en la venontaj tagoj.

Reorganizado de la rezista movado

La onidiroj pri Treblinka kaj la aliaj neniigejoj kaj pri la likvido de la getoj en la regiono akcelis la decidon unuigi ĉiujn rezistajn fortojn en la Bjalistoka geto. Unue, la marksismaj grupoj „Hašomer Hacair“ kaj „Bund“ unuiĝis sub komuna gvido. Kelkan tempon poste estis fondita la bloko „B“ el la unuiĝo de „Hehaluz“, „Dror“, „Hanoar Hacioni“, „Beitar“ kaj „Hašomer Hacair“. La ĉi-lastaj membris en ambaŭ organizaĵoj kaj servis kiel ligilo inter ili. La interparoloj pri la unuiĝo de tiuj du organizaĵoj estis daŭrigataj kaj malrapide evoluis pro ideologia doktrineco kaj personaj ambicioj. Tiuj estis la kialoj, kiuj estis decidaj por la fiasko de la rezisto dum la „unua operaco“ en la Bjalistoka geto en februaro 1943.

Intertempe, ambaŭ blokoj komencis febrajn klopodojn por armadi la proprajn membrojn. Ili kontaktis iujn germanojn kaj akiris ĉe ili armilojn. Ĥajka Grossman,³³ Bronia Winicka, Buba Rubinsztajn kaj Maryla Różycka, kiu poste servis kiel brava kuriero ĉe la partizanoj, apartenis al tiu grupo. La plej grava armila deponejo troviĝis ĉe Szolem Korzec en la Ciepla-strato. Li organizis ankaŭ la aŭskultadon de radio-elsendoj ĉe Szalom Obiedziński, kiu estis instruisto pri matematiko el Grajewo (kaj pereis en la vicjoj de la Ruĝa Armeo en 1944). La ĉefproduktejo por armiloj kaj mangrenadoj troviĝis ĉe inĝeniero Henoĥ Farber en la kelo de ties loĝejo en la Ciepla-strato 8.

La rekrutado de la grupanoj, kiu estis entreprenata kun plej granda singardo (ĝis la likvido de la geto okazis eĉ ne unu perdo), kreskigis la nombron de batalantoj. La geto estis dividita laŭ sektoroj kaj ĉiu sektoro laŭ blokoj kaj ĉi tiuj laŭ malgrandaj unuoj kaj po tri domoj. La membroj de la rezistaj grupoj ekzercadis la utiligon de pafarmiloj. Oni kontaktis polojn kaj rusojn ekster la geto por starigi komunan gvidantaron kontraŭ la okupantoj. Unu el tiuj kontaktoj estis malkovrita, kiam la germanoj hazarde malkaŝis la sekretan organizaĵon de sovetiaj oficiroj en la Cygańska-strato; post akra pafado tie estis mortigita la centra gvidantaro de la organizaĵo, kaj grandparto de la armiloj estis forprenitaj el ĝia deponejo. Dum tiu operaco pereis Sybirak, la brava komandisto de la partizanoj de Białowieża. Estis kreita ligo kun la polaj dungitoj, kiuj laboris en la sekcio por pasportoj de la loka administrejo. Tiel, multaj „arjaj paperaĵoj“ estis akiritaj por la membroj de la judaj organizaĵoj. La batalantoj ricevis kalian cianidon, kiun ili devis gluti, kaze ke ili estis kaptitaj de la germanoj; per tio oni volis eviti, ke ili estos turmentataj.

Kune kun la fortigo de ilia memdefendo naskiĝis la ideo forlasi la geton laŭ grupoj de partizanoj kaj batali en la arbaroj kontraŭ la okupantoj. Tio kondukis al granda kverelo: La kontraŭuloj de tiu propono asertis, ke la foriro el la geto kaj ĝia transdono al la nearmitaj virinoj kaj infanoj, kiuj ne kapablas batali, ne estas pli ol fuĝo pro timo. Krom tio, oni opiniis, ke la ŝancoj sukcesi per batalado en la arbaro ne estas pli bonaj, se oni konsideras la fremdan ĉirkaŭaĵon kaj la mankantan preparadon al la vivado en la arbaro. La subtenantoj de la partizana batalo respondis, ke la armita batalo ene de la fermita geto egalus al memmortigo, se oni konsideras la teknikan ekipadon de la germana armeo kaj ĝian gigantan superecon. Se la geto estas kondamnita pere, tiam almenaŭ ĉiuj, kiuj povas batali, devus batali en loko, kie oni povas kaŭzi al la germanoj gravajn perdojn, t.e. en la arbaroj; laŭ tiu maniero oni almenaŭ venĝus la morton de siaj karuloj, kiuj ne povis savi la propran vivon.

La argumentoj pri la metodo de la batalo kontraŭ la okupantoj dividis eĉ la komunisman junularon. La energiplena kaj movlerta Judyta Nowogródzka, kiu ne plu apogis la opozicion, post kiam en la organizaĵo ŝi estis eliminata de la „gvidantoj“, fondis novan organizaĵon, kies sola celo estis la starigo de partizana strukturo. Jam en decembro 1942 la unua partizana grupo forlasis la geton – temis pri bone armitaj gejunuloj, nomataj „Krynkowcy“ laŭ Krynky, la urbo, el kiu la plimulto de ili devenis.

³² Kompreneble, tiu mallongigo ne signifis „reines jüdisches Fett“, sed „Reichsstelle für industrielle Fette“ (Regna oficejo por industriaj grasoj).

³³ Ĥajka Grossman (1919-96) estis la aŭtorino de aŭtobiografio, en kiu ŝi traktis siajn spertojn en la juda subtera movado en Bjalistoko kaj kiu aperis en 1993 en Germanio (vd. https://en.wikipedia.org/wiki/Haika_Grossman).

Ilia komandisto estis la „brava Maksym“ (pseŭdonimo). Ili likvidis kelkajn eksterajn pikedojn de la germana polico, mortigis kelkajn policistojn kaj rabakiris certan kvanton de armiloj. Kelkajn semajnojn poste, pro iu incidento en la proksimeco de Lipowy Most, la germanoj estis devigitaj forlasi sian pozicion malgraŭ sia supereco laŭ nombro kaj armiloj. Ses germanoj pereis kaj kvar estis vunditaj. Maksym heroe mortis. Lia morto kaŭzis krizon en la bataliono. Dum la vintro la plimulto de la membroj revenis al la geto kaj preparis sin por reiri al la arbaro en printempo. La aktivecoj de la „Krynky-anoj“ vekis ĉe la geta junularo grandan simpatian por la ideoj de la partizana batalo.

La eventoj kelkan tempon poste montris, ke la adeptoj de la partizana movado pravis. Komence de februaro 1943 sekvis oficiala sovetia komunikado al la mondo: „Paulus³⁴ kapitulacis kune kun la restaĵoj de la Sesa Armeo antaŭ la sovetia armeo.“ Stalingrado estis savita. Tio estis la turnopunkto en la milito. Komunikado de la ĉefa stabo de la germana armeo sciigis al la mondo je la 3a de februaro: „La batalo en Stalingrado finiĝis.“ Antaŭe la germanoj travivis decidan malvenkon ĉe El Alamein.

La Ruĝa Armeo komencis sian venkan triumfon kaj la Aliancanoj malfermis sian ofensivon en Afriko. En la Bjalistoka geto intermiksiĝis sentoj de ĝojo, kiuj sekvis tiujn venkojn, kun duboj kaj malespero.

Barasz

La 25an de januaro 1943 la germanoj likvidis la plej lastan geton, tiun de Jasionówka. Komence de februaro malserenaj antaŭsentoj ŝvebis super la Bjalistoka geto. De Barasz, la „reĝo“ de la geto,³⁵ la Juda Konsilio eksciis, ke la germanoj postulas „sangan tributon“. Tiu hioba mesaĝo atingis la stratojn kaj sekvigis teruran malesperon. La homoj iradis konfuzitaj tra la stratoj kaj sur iliaj vizaĝoj estis legebla la signo de la morto. La vivo sur la stratoj silentiĝis, la ridado kaj bruo malaperis. La aspekto de la malgrandaj infanoj estis korŝira. Ili estis apatiaj kaj kvazaŭ anesteziitaj, kvazaŭ ili konis la sorton, kiu atendis ilin.

Kiu povas priskribi la suferojn de la gepatroj, kiuj konsciis pri la sorto de siaj infanoj kaj ilian senhelpecon vide al la minacanta neniigo? La vintro malhelpis ĉian alternativan iradon en la arbaron. La geto preparis sian pasivan defendon. Praktike en ĉiu domo iu kaŝejo estis preparita. Nokte estis konstruitaj tomboj kaj subteraj bunkroj kaj en la ĉambroj estis starigitaj aldonaj artefaritaj muroj, kiuj reduktis ilian grandecon por krei spacon, kiu povis esti utiligata kiel kaŝejo. La aliroj al la subtegmentejoj kaj keloj estis kamuflitaj.

Per tiu metodo la ŝafido volis kontraŭbatali la avidan bestion. Inter la batalema junularo estis aŭdebla jena frazo: „Ni ne rezignos, ni ne iros kiel bruto al la buĉejo.“ Sed pafarmiloj ne ekzistis, nur vitriolo, lesivo kaj feraj stangoj.

La organizaĵo estis malforta kaj ĝiaj komandistoj estis tro hezitemaj kaj malspertaj. La etoso estis premita, estis malfacile morti tiel juna kaj antaŭ ĉio tiel mizere kiel hundo.

En la nokto de la 4a al la 5a de februaro la Juda Konsilio ordonis al siaj dungitoj kaŝi sin en la fabrikoj kaj donis al ili samtempe fikciajn laboratestilojn. La Juda Konsilio savis siajn homojn en la plej lasta minuto. La portantoj de sekretoj jam sciis, ke ekzistas „disponeblaj lokoj“ en la gasĉambroj kaj krematorioj. De la prezidanto de la Juda Konsilio, inĝeniero Barasz, oni postulis, ke li ne transdonu al ili ses mil „neproduktivajn laboristojn“.

Barasz cedis al la postuloj de la germanoj, anstataŭ alvoki la amasojn „defendu vin, se vi povas!“ aŭ „savu vin, se vi povas!“ aŭ doni al si kuglon aŭ, kiel Czerniaków en Varsovio faris, veneni sin.³⁶

³⁴ Generalfeldmarŝalo Friedrich Paulus (1890-1957) estis la ĉefkomandisto de la 6a germana armeo dum la batalo en Stalingrado.

³⁵ Efraim Barasz, naskita en 1892 en Wolkowysk, estis prezidanto de la Juda Konsilio en la Bjalistoka geto. Li estis inĝeniero kaj esperis eviti la likvidon de la geto kaj la mortigon de ĝiaj loĝantoj per laborpostenoj. En oktobro 1943 li estis mortigita. (Vd. https://pl.wikipedia.org/wiki/Efraim_Barasz).

³⁶ Adam Czerniaków, la prezidanto de la Juda Konsilio en la Varsovia geto, decidis mortigi sin en la 23a de julio 1942, post kiam la germanoj postulis de li prepari la deportadon de la judoj al Treblinka.

Li kredis, ke se li transdonos ses mil de siaj fratoj, li povus savi la restantajn kvindek mil. Lia plej granda krimo estis, ke li konsentis pri tiu teruraĵo, ke li kredis la germanojn kaj trompis la amasojn, kiuj fidis lin.

Ekde tiu tago la sankta aŭreolo de tiu ĉiopotenca savanto de la geto, inĝeniero Barasz, paliĝis. De tiu tempo li aperis kiel tragika partnero ĉe la mortigo de la judaj homoj, kiu postvivis sian krimon je plia duonjaro, tirante kune kun si la reston de la geto en la abismon.

La masakro de la 5a de februaro 1943

Vendredon, la 5an de februaro 1943 je la kvara horo matene, la germanoj penetris en la geton. La unua „operaco“ komenciĝis. Barasz kuris kun la listo en la manoj al la pintuloj de la Gestapo kaj vokis la nomojn de tiuj, kiuj estis antaŭviditaj por morti. (La cinika humuro de la geto vestigis ĝin poste per jenaj vortoj: „Barasz tranĉis la bendon.“). La juda Ordoservo helpis al Barasz efektiviĝi ties „justan“ decidon, detruante la kaŝejojn kaj montrante la sekretajn lokojn, en kiuj judoj kaŝiĝis. Ekzistis ankaŭ judoj sen honto kaj konscienco, kiuj marodis la loĝejojn de tiuj, kiuj estis destinitaj por morti. Kelkdek denunciintoj vagadis tra la stratoj kaj domoj por trovi la kaŝejojn de la judoj kaj diris ilin al la germanoj kontraŭ la prezo savi la propran mizeran vivon por la momento. Barasz, la juda milico kaj la „mosrimoj“ (denunciintoj) fariĝis simboloj de la honto kaj de la malrespektado de la suferoj de milionoj.

La memdefendo estis kompleta malsukceso. Kelkaj komandistoj perdis sian vivon, aliaj dividis la sorton de siaj fratoj en la geto. La manko de defenda plano same kontribuis al ĝi kiel la diseriĝo de la grupoj kaj la manko de unueca organizaĵo. En la bunkroj la junularaj grupoj vane atendis signon de armita rezisto.

La novaĵo, ke la germanoj ne tuŝos la fabrikojn kaj la laboristojn, kiuj tie serĉis protekton kun siaj familioj, havis negativan efikon. Kelkaj organizaĵoj ordonis al siaj membroj kaŝi sin en la fabrikoj kaj defendi sin, se la germanoj atakos ilin. La rezistaj aktivecoj estis sporadaj kaj sen kunordigo. En la Kupiecka-strato 29 Ichok Malmed verŝis vitriolon kontraŭ grupo de SS-anoj. Unu el ili blindiĝis, la dua estis korodita kaj la blindulo mortpafis en la konfuzo sian kamaradon. Malmed profitis la maltrankvilan situacion kaj fuĝis. La germanoj bolis pro kolero, kaptis cent homojn el la najbaraj domoj kiel ostaĝojn – virojn, virinojn, infanojn – kaj mortigis ilin en la ĝardeno de Prager. Ili minacis mortigi pliajn kvin mil, kaze ke la kulpulo ne reaperos en la venontaj ses horoj. Malmed venis libervole, li estis turmentita kaj pendigita ĉe la pordo de la domo en la Kupiecka-strato. Antaŭ ol esti pendigita, li sukcesis fari vervan paroladon kontraŭ la germanoj, en kiu li anoncis al ili decidan venkon kaj venĝon.³⁷

Mallongan tempon poste la familio Kuriański verŝis en la sama strato bolantan akvon kontraŭ la germanoj, kiuj post tio mortigis la tutan familion. En la Ciepla-strato Fryda Feld kaj Bluma Laks ĵetis mangrenadojn kontraŭ la germanojn. Nelonge post sia atako tiuj du heroinoj estis mortigitaj. En la Smolna-strato grupo de kelkdek junaj viroj rezistis sub la komandisto Edek Boraks, la armea instruisto de „Haŝomer Hacair“, mallonge sed arde la germanojn, suferante gravajn perdojn. Kiuj povis eskapi el la trajnoj survoje al Treblinka, tiuj rakontis en la geto pri la ribelo, kiujn la pereontaj viktimoj faris antaŭ la pordo de la koncentrejo. La gvidinto de la ribelo estis Boraks, kiu pereis en tiu batalo kune kun siaj amikoj kaj do ne permesis al la germanoj sendi ilin en la „banejojn“.³⁸

En la Chmielna-strato 19 sin barikadis dek sep personoj en ĉambro de la subtegmentejo, ok junaj viroj kaj naŭ junaj virinoj: Lolek Minc, Zola Dworecki, Srolik Szternfeld, Abrasza Gerszumi, Rachela

³⁷ Pri Ichok Malmed vd. https://en.wikipedia.org/wiki/Ichok_Malmed. En la angla teksto la nomo estas Melamed.

³⁸ Temas pri Eliyahu (Adek aŭ Edek) Boraks, naskita en 1918 en Kalisz. Li membris en la judaj subteraj movadoj de la getoj de Vilno (1940) kaj Bjalistoko. Post la eksplodo de la milito li deĵoris en la pola armeo. En decembro 1941 li iris al Varsovio, poste revenis al Vilno, kie li aktivis en la Unuiĝintaj Partizanaj Organizaĵoj (FPO). De tie li iris al Bjalistoko por esti aktiva en la Juda Batala Organizaĵo (ZOB) kaj komandis, en februaro 1943, unuon de batalantoj. Li estis kaptita de la germanoj kaj deportita al Treblinka. (Vd. http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=33785&lang=eng&site=gfh). Ne estas klare (al mi), pri kiu „ribelo antaŭ la pordo de la koncentrejo“ temas. La fama ribelo en Treblinka okazis la 2an de aŭgusto 1943, kadre de kiu eskapis el la koncentrejo iu Gustav Boraks (nask. en 1901 en Wieluń), kiu estis deportita kun sia familio el Ĉenstoŝovo al Treblinka en septembro 1942.

Rozenszejn kaj aliaj. Ĉiuj estis armitaj per vitriolo kaj hakiloj. Ili decidis ne rezigni tiel longe kiel ili restos vivaj. Per la helpo de la juda polico la germanoj trovis la kaŝejon. El la lukso de la subtegmentejo la defendantoj ĵetis botelojn kun vitriolo kaj atakis ilin per siaj hakiloj. Du germanoj estis vunditaj kaj la sbiroj retiriĝis. Komenciĝis sieĝado. La germanoj pafis per mitraloj kontraŭ ilin, kaj kiam ili rimarkis, ke la junuloj ne havas pafarmilojn, ili sturmis la subtegmentejon kaj devigis ilin iri sur la straton. Tie ili starigis ilin en unu vico al la muro kaj detale traserĉadis ilin. Komenciĝis mallonga pridemandado: „Kiu faris tion?“ La unua en la vico, iu sperta teksisto, nur kunpremis siajn lipojn. Aŭdiĝis pafo. La lamanta Szternfeld same reagis. La tria en la vico atentigis pri la morta Szternfeld: „Li estis tiu!“ La germanaj krimuloj estis kontentaj pri du viktimoj kaj kondukis la aliajn kun levitaj manoj al centra loko, kie la malliberuloj estis amasigitaj ĉe la angulo de la Kupiecka- kaj Jurowiecka-stratoj, antaŭ la granda kudristejo de la Juda Konsilio. De tie grupoj de plurcent homoj estis kondukitaj al la Fabryczna-strato, al la Wolności-placo kaj al la Sienkiewicz-strato, kaj la transporto de la perditaj homoj iris al la Poleski-stacidomo. Ĉi tie ili estis pelitaj en trajnvagonojn kaj deportitaj al Treblinka. Ĉe la Poleski-stacidomo la metallaboristo Abraszka (lia familia nomo ankoraŭ ne estas konata) utiligis momenton, kiam la SS-anoj okupiĝis pri io alia, grimpis sur la tegmenton de iu vagono kaj prononcis mallongan, vervan paroladon. Sur la brako li tenis sian malgrandan infanon, kiu estis kelkajn monatojn aĝa. La terurigitaj homoj, kiuj preskaŭ ŝtoniĝis en la vagonoj pro hororo, kaj la poloj, kiuj ne estis malproksimaj, aŭdis liajn vortojn pri la ebriiga venko super la germanaj monstroj en Stalingrado kaj pri la antaŭvidebla malvenko de la germanaj malbravuloj, kiuj povas venki nur sendefendajn homojn. Li finis sian paroladon per la vortoj: „Ni mortos, sed tre baldaŭ ili sekvos nin“ kaj montris al la alproksimiĝantaj murdistoj. Serio de pafoj trafis lin kaj li mortis kune kun sia bebo.

La masakro en februaro, kiu estis nomata „la unua operaco“, daŭris unu semajnon, de la 5a ĝis la 12a de februaro, kaj kaŭzis dek kvin mil viktimojn; du mil estis surloke mortigitaj. La epilogo de la sanga semajno okazis en la fama „15“ (la sidejo de la Gestapo en la Sienkiewicz-strato), kie dek kvar junaj homoj kun arĵaj dokumentoj estis arestitaj, kiuj malgraŭ grava turmentado ne malkaŝis la organizaĵon nek la polojn, kiuj falsis iliajn dokumentojn. La Gestapanoj mem raportis al siaj amikoj ĉe la Ordoservo pri la brava knabino Henia Lewin el Varsovio, kiu kraĉis kontraŭ la vizaĝoj de siaj turmentantoj por sentime esprimi siajn malrespekton kaj malamon por ili. Ĉiuj dek kvar estis murditaj.

Dum tiu operaco la rezistaj grupoj devis elteni gravajn perdojn, precipe tiuj, kies membroj ne retiriĝis de siaj pozicioj sur la batalkampo kaj ne serĉis sekuran havenon en la fabrikoj (la komunistoj kaj la Haŝomer-anoj). La perdo de la plej bonaj batalantoj kaŭzis deprimon en la vicoj de la organizaĵo. Sed tiu situacio daŭris nur mallongan tempon, antaŭ ol ĝi estis restarigita per nova verovo. La „februara masakro“ kaŭzis iluziojn pri la definitivaj planoj de la germanoj koncerne la geton. La rekrutigo de novaj membroj pasis sukcese. Aparte preferataj estis homoj el la propraj fabrikoj, en kiuj tre rapide estiĝis reto de ĉeloj de la rezista movado. Ankaŭ la partizana movado kreskis. La spertoj de la unua operaco sendube montris la senperspektivecon de la milito en la fermita geto. Multaj junaj homoj, kiuj ne povis esti akceptitaj de la organizaĵo kaj laboris sub la malfacilaj kondiĉoj de la subtero, proprainiciate fondis grupojn por fariĝi aktivaj en la arbaro. Ili forlasis la geton por batali kontraŭ la kruelaj okupantoj. Aliaj, kiuj havis pli grandajn eblojn, armadis sin laŭ diversaj manieroj per pafiloj kaj direktis sin al oriento por aliĝi al la partizanaj grupoj. La grupo de Judyta, kiu okupiĝis nur pri la organizado de partizanaj taĉmentoj, allogis multajn junajn homojn. En aprilo 1943 estis elsendita malgranda grupo kun Berl Watersztajn ĉe la pinto por konatiĝi kun la tereno. Ŝi estis malbone armita kaj disiĝis post kunpuŝiĝo kun la germanoj en la proksimeco de Lipowy Most. Post kiam la grupoj perdis la kontakton kun ŝi, ŝi returniĝis al la geto.

Dua grupo de dek ses personoj estis komandita de Talk; ĝi forlasis la geton en la nokto de la 24a de majo. Tute proksime de la getaj muroj en la Jurowiecka-strato okazis akra interpafado kun la germanoj. Germana policisto estis mortigita, kaj la batalantoj retiriĝis sen perdo al la geto. Alia provo sukcesis dek tagojn poste, la 3an de junio 1943.

Forlasante la geton, kio okazis kun armiloj, survoje al danĝera misio, du famaj kontrabandistoj faris tre valoran servon: Noĥum Abelewicz kaj Joel Kissler. Ambaŭ estis fidelaj batalantoj, kiuj oferis sin en la konflikto kun la germanoj. Abelewicz pereis la 16an de aŭgusto 1943 dum provo rompi la ĉirkaŭbarilojn de la geto. Kissler pereis kelkajn tagojn poste en la Izoby-arbaroj, kiam li malatenteme

manipulis bombon de aviadilo, kiu eksplodis kaj mortigis lin kaj lian amikon, la partizanon Grysza Łuński.

Pro la premo de la okazaĵoj ankaŭ la grupoj en la bloko A estis devigitaj revizii sian strategion rilate al la partizanoj. Kvankam ili ne rezignis pri la armita batalo ene de la muroj de la geto, ankaŭ ili komencis formi partizanajn grupojn. Unuaj tiaj grupoj forlasis la geton komence de printempo 1943; ili estis gvidataj de Borowik kaj Rywa Szynder. Poste la komandon de tiu grupo transprenis Jerzy Suchaczewski („Saša“) el Varsovio, kiu estis brava kaj nobla homo, kies profesio estis presisto kaj iama sportinstruisto de la organizaĵo „Morgensztern“ (matena stelo). Saša mortis kiel heroo en batalo kun la germanoj en la Izoby-arbaroj je la 25a de septembro. Laŭ simila maniero pereis Borowik la 2an de januaro 1944 en la proksimeco de Dworzysk. La nombro de judaj partizanoj, kiuj organiziĝis en Bjalistoko kaj iris en la arbarojn, estis ĉirkaŭ cent kvindek personoj. La manko de armiloj kaŭzis grandajn malfacilojn kaj malhelpis la partoprenon de libervoluloj kaj rekrutoj en tiu ĉi misio. Multaj, kiuj atendis, pereis aŭ en la geto dum la operaco en aŭgusto, aŭ en Treblinka aŭ Majdanek.

La manko de armiloj kondukis al longa serio de kuraĝaj operacoj kiel la ŝtelo en la armila deponejo de la germanoj en la Sienkiewicz-strato. Dum tiuj misioj elstaris la sekvaj personoj: Ruwin Lewin el Wyszaków, Natek Goldsztajn (ambaŭ pereis en la arbaroj), Wełwł Wołkowyski (kiu pereis dum la operaco), Maryla Różycka, la heroino el Lodzo, kaj la brava partizano Marek Buch el Varsovio.

Du nekonataj judoj el Grodno estis kaptitaj dum la kontrabandado de armiloj en la geton. La germanoj arestis ilin, sed ili defendis sin kaj mortigis unu policiston en la Wysoki Stoczek-kvartalo. Unu el tiuj batalantoj mortigis sin mem kaj la dua estis mortpafita surloke.

La batalorganizaĵoj bone gardis atenteman okulon al la spionoj de la germanoj, kiuj svarmis en la geto. Komence de somero iuj spionoj de la Gestapo estis mortigitaj de kugloj de la rezista movado – la fratoj Judkowski kaj Ćwiklicz, kies nomoj estas menciitaj nur kun terura honto.

Ĝenerala striko

La okazaĵoj de la 1a de majo 1943 estis instigo por fortigi la volon batali kaj partopreni en la rezista movado. Ĉiuj laborantoj de la geto festis sen escepto la tagon de la solidareco kun la laboristoj de la mondo. Nature ne eblis iri sur la straton kaj partopreni en amasaj manifestacioj aŭ esti hejme kaj foresti de la laboro en la fabrikoj. La Gestapo estus tuj brutale fininta tian agadon. Pro tio ĉiuj laboristoj aperis ĉe siaj laborlokoj en la proksimeco de iliaj maŝinoj, sed la maŝinoj ne funkciis. La ĉeloj de la organizaĵo, kiuj multegis en la fabrikoj, zorgis pri tio, ke neniu aŭdacu labori. La laboristoj spontane aliĝis al la striko kaj neniu rompis ĝin. Eĉ la estroj, kiuj estis respondecaj por la produktado, ne kuraĝis kontraŭstari la strikon. Kiam ili vidis iun germanon veni, ili tuj enŝaltis la maŝinojn, kaj en la momento, kiam la germano foriris, ili denove elŝaltis ilin. Laŭ tiu maniero la laboro ĉesis funkcii en la mekanika ĉarpentejo de Steffen, en la kartonaĵejo, metiejoj, kemiaj fabrikoj kaj en la granda ŝufabrika. Ankaŭ la kudromaŝinoj de la Juda Konsilio (Waksman³⁹) ne funkciis. Tiel la tuta geto, kiu estis granda laborlagro, demonstris sian apartenon al la progresema mondo sub la militaj sloganoj de la venko super la faŝismo. Ĥoroj kantis kantojn de la revolucio kaj de la Ruĝa Armeo, kiuj atingis la geton pere de sovetiaj militkaptitoj, precipe la terenon de la 10a Ulana regimento. „La kanto de la komisaro“ estis aparte ŝatata kaj estis kantata hejme kaj en la fabrikoj, precipe la strofo „Ni ofte batos la germanan serpenton“.

La ĝenerala striko de la Bjalistoka geto atestis la kredon de kvindek mil homoj je la malvenko de la germanaj pendigistoj, en kies manoj ili troviĝis, kaj ĝi ankaŭ esprimis la admiron por tiuj, kiuj batalis kontraŭ la malamiko. Por la germanoj ĝi signifis danĝeran admonon.

Estis la ironio de la sanga sorto, ke en la proksimeco de la perdita geto la germanoj mem festis la Unuan de majo kiel propran nacian festotagon! De la sangoplenaj flagoj la kurbaj najloj de la svastiko etendis sin ĝis la geto.

La plej gravaj ŝanĝoj okazis ĉe la interna fronto de la rezista movado. Dekomence la diseriĝo kaj la manko de unueca gvidantaro malfortigis ĝin. Tio estis la ĉefa kaŭzo de la fiasko de la organizaĵo dum la unua operaco. Tion jam de longe komprenis multaj junuloj, kiuj estis organizitaj en diversaj

³⁹ Waksman estis la nomo de la juda direktoro de la fabriko en la geto, kie la judoj kudris uniformojn por la germana armeo.

grupoj. Kun zorgo la junularo vidis la mankon de reciproka kompreno kaj unueco inter la gvidantaroj de la organizaĵoj. La rezultanta damaĝo estis tiel klara kaj la premo de sube tiel forta, ke en somero unuafoje estis atingita la kuniĝo de la grupo de Judyta kaj la bloko A. Kaj post kelka tempo estis starigita ankaŭ ligo inter la blokoj A kaj B por fondi unu tutan kontraŭfaŝisman batalblokon.

Mordeĥaj Tenenbaum fariĝis la estro de tiu batalbloko. Li estis konata kiel atestimata kaj respektata aktivulo, organizanto kaj batalanto de „Hehaluz“.⁴⁰ Li estis apogata de Daniel Moszkowicz (komunisto). La ekzekutivo ampleksis reprezentantojn de ĉiuj batalantaj grupoj.

Definitiva likvido de la geto kaj pereco de la bravaj rezistanoj

Bedaŭrinde, ĉio ĉi okazis tro malfrue. Antaŭ ol la nova unueca fronto sukcesis reorganizi sin, ĝin trafis la definitiva likvido de geto je la 16a de aŭgusto 1943 kiel fulmo el la hela ĉielo. Kvankam la unua operaco estis anticipite konata al multaj homoj, precipe al la Juda Konsilio kun Barasz ĉe la pinto mem, la dua operaco komplete surprizis la geton, same Barasz-on kaj eĉ la Gestapon en Bjalistoko. Taĉmentoj de la germana, ukraina, blankrusa kaj latva SS, kiuj estis sekrete translokigitaj, efektivigis la plej lastan operacon.

La aŭgusta operaco surprizis ankaŭ tre multajn posedantojn de „tre konvinkaj“ arĵaj dokumentoj, same tiujn kun arĵa aspekto kaj eĉ tiujn, kiuj vivis ekster la geto kaj en tiu momento vizitis konatojn en ĝi. Ili estis konvinkitaj, ke en kazo de operaco la geto ricevos anticipan averton. Ĉi tiun pritakson disvastigis Barasz kaj liaj fidelaj adeptoj, kiuj blinde kredis lin. Kaj nun oni komprenis, ke tio estis grava eraro kun tragikaj sekvoj.

Neniam ekzistis pli malzorga etoso ol kelkajn tagojn antaŭ tiu operaco. Estis la tempo post Stalingrado kaj El Alamein kaj post la militvenko de la Aliancanoj en Norda Afriko kaj ilia alteriĝo en Sicilio. La falo de Mussolini anoncis la malvenkon de Italio; la Orienta Fronto ŝanceliĝis kaj la 5an de aŭgusto 1943 oni aŭdis por la unua fojo la tondron de la artilerio el moskva direkto. Tio signalis la liberigon de Orjol kaj Belgorod. En la koroj de la getaj loĝantoj rezonis la eĥo de ĝojplena espero. Helpo alproksimiĝis, sed la germanoj obstine celis gajni la militon kontraŭ la judoj.

La nokto de la 15a al la 16a de aŭgusto estis trankvila nokto kun plendluno. La unuiĝinta batalantaro de la rezista movado sub la gvido de Tenenbaum interkonsiliĝis ĝis noktomezo. Matene je la dua horo okazis alarmo: La SS-anoj ĉirkaŭis la geton kaj penetris en la terenon de la fabrikoj. La okupado de la fabrikoj malhelpis la batalantojn efektiviĝi ties planon estigi incendion en la fabrikoj en la komenco de la atako. Estis klare, ke la horo de la definitiva neniigo de la geto alvenis. Ene de duona horo la batalgrupoj estis aktivigitaj. Ili preparis siajn armilojn kaj okupis antaŭe fiksitajn poziciojn. Je la sesa horo sekvis la anonco pri la „evakuado de la geto“ al Lublino. Ĉiuj loĝantoj devis iri al la Jurowiecka-strato, de kie ili devus esti deportitaj. La germanoj kolektis spertojn en la varsovia geto kaj volis forigi la loĝantojn de la grandaj domblokoj, kie rezisto estis pli facila (stratoj Polna, Częstochowska, Nowy Świat kaj Kupiecka), al stratoj, kie ekzistis malgrandaj domoj kaj grandaj placoj, kiuj donis al la germanoj pli da spaco por manovri. La provoj de la batalantoj haltigi la homfluron en la Jurowiecka-strato fiaskis. Apatie kaj malkuraĝigite la amasoj plenigis la stratojn. Ĉiuj batalgrupoj de sektoroj, kiujn la loĝantoj forlasis, koncentriĝis en la ĉirkaŭaĵo de la Jurowiecka-strato, precipe en la stratoj Ciepła, Chmielna, Smolna, Nowogródzka kaj Górna. La plano de la rezisto antaŭvidis la detruon de la ĉirkaŭbariloj de la geto, tiel ke la homamaso povu diskuri kaj la batalantoj forfuĝi en la arbarojn por aliĝi al la partizana kamaradoj. Al la batalantoj, kies ĉeesto ne estis ne videbla en la amaso, aliĝis dekoj da homoj, armitaj per bastonoj, stangoj kaj ŝtonoj.

⁴⁰ Mordeĥaj Tenenbaum, naskita en 1916 en Varsovio, gvidis la rezistan batalon de la Bjalistoka geto. Antaŭ ol alveni en la geto en novembro 1942, li jam apartenis al la subteraj organizaĵoj en Vilno kaj Varsovio. Laŭ la modelo de la Ringelblum-arkivo li kolektis dokumentojn pri la detruado de la Bjalistoka geto por starigi subteran arkivon. Post kiam ĉe la batalantoj en la geto elĉerpiĝis la municio, li mortigis sin en aŭgusto 1943. (Vd. https://de.wikipedia.org/wiki/Mordechai_Tenenbaum).

La rezistaj batalantoj atakis unue. Estis matene, la 10a horo. La flamoj estis la signoj de la milito en la stratoj Ciepła, Smolna kaj Nowogródzka. Ĉi tiuj homoj estis la heroinoj: Milka Datner,⁴¹ Basia Kaczalska, Chaja Biała, Fania kaj aliaj, kiuj estigis incendiojn en domoj kaj fabrikoj kaj per pajlofaskoj. En la Fabryczna-strato brulis kaj la vata fabriko kaj la mekanikaj metiejoj. Forta fajro estis donita el mitraloj kaj manpafarmiloj.

Laŭ tiu maniero la batalantoj elŝaltis ĉiujn germanajn gardistojn, kiuj ĉirkaŭis la geton kaj gardis la barilojn. La germanoj rezistis nur malforte kaj retiriĝis. La rigardo al la mortaj germanoj kaj al la armiloj, kiuj estis forprenitaj de ili, kuraĝigis la batalantojn, kiuj ĵetis grenadojn kaj botelojn kun benzino kontraŭ la barilojn.

Samtempe, la pli kuraĝaj inter ili ne atendis ĝis kiam truoj estis faritaj en la bariloj, sed tuj sturmis ilin. La peza paffajro de iliaj kamaradoj, kiuj pafis trans la brulantaj bariloj, donis al ili protekton. Sed la germanoj rapide regajnis la kontrolon pri la situacio. La giganta fajro el malpezaj kaj pezaj mitraloj kaj -pistojoj miksiĝis kun la ĝemado de la vunditoj kaj la krioj de la batalantoj. En la fenestroj de la domoj kaj fabrikoj ĉirkaŭ la geto la germanoj starigis mitralojn. De tie ili havis bonegan superrigardon kaj sukcesis kaŭzi al la batalantoj gravajn perdojn. Ilia atako kontraŭ la bariloj estis sange kontraŭbatalata.

Eskadro de germanaj aviadiloj aperis en la ĉielo, flugis en malgranda alteco super la kapoj de la batalantoj kaj pripafis ilin de supre. La kuraĝaj batalantoj estis dividitaj laŭ pluraj unuoj kaj daŭrigis pafadi kontraŭ la germanojn. La fortoj estis tre malsame dividitaj. Ĉirkaŭ tricent malbone armitaj judoj batalis kontraŭ pli ol tri mil SS-soldatoj, kiuj estis ekipitaj per ĉiuspecaj modernaj armiloj. Ankaŭ ukrainaj kaj blankrusaj krimuloj subtenis la germanojn. La stratoj Nowogródzka kaj Smolna estis kovritaj de kadavroj. Al la batalantoj mankis municio. La batalunuoj en la legomaj ĝardenoj de la Juda Konsilio en la Nowogródzka-strato eltenis plej longe. Ĉi tie ĝi estis atakita de SS-anoj el la stratoj Ciepła kaj Poleska, sed la atako estis kontraŭbatalata. La germanoj devis registri mortintojn kaj vunditojn. Pro la batalo, kiu longiĝis, ili fariĝis nervozaj kaj alportis tankojn. Iu mino, kiu estis kaŝita en truo de la kanalizacio ĉe la angulo de la Kupiecka- kaj Ciepła-stratoj, eksplodis kaj igis la tankon retiriĝi. La germanoj sendis freŝajn infanteriajn taĉmentojn al la batalo. Kiam ilia municio elĉerpiĝis, la sepdek du preskaŭ enŝlositaj batalantoj retiriĝis al kaŝejo, kiu estis preparita en putro en la Chmielna-strato 7. La germanoj malkaŝis ilin kaj pafegis kontraŭ ilin el mitraloj ĉe la angulo de la Kupiecka- kaj Jurowiecka-stratoj. Falante kiel herooj en la batalo, ili vokis: „Faligu la germanojn! Faligu Hitleron! La morton por la faŝistoj! Vivu la Ruĝa Armeo! Vivu la demokratia Pollando! Vivu Stalin! La juda popolo ne pereos! Nia sango estos venĝita!“ Neniu petis gracon. La varmaj kadavroj estis ĵetitaj sur kamionojn kaj enterigitaj en amastombejo de la geta tombejo en la Żabia-strato. Tie ĉi la kuraĝaj filoj kaj filinoj de la juda popolo trovis sian eternan pacon, glorigante per sia morto la bravecon de la nacio.

Tri horojn poste la batalo iom malfortiĝis, sed posttagmeze, je la kvina horo, la bataloj reeksplodis. La batalantoj provis denove rompi la barilaron, sed vane. La germanoj ŝiris ĝin teren por krei pli da spaco por manovradi, kaj ili alportis rezervojn.

Tri formaĵoj de germanaj soldatoj fermis la geton. La unua atakis ĝin per daŭra malpeza pafado. La dua konsistis el taĉmentoj, kiuj estis armitaj per mitraloj, kaj en la tria troviĝis artilerio kaj taĉmentoj de la kavalerio. En la nokto du vunditaj batalantoj iris al la juda malsanulejo en la Fabryczna-strato kaj diris al la kuracisto d-ro Cytron, kiu traktis ilin kurace, ke la municio baldaŭ elĉerpiĝos kaj ke ili konscias pri tio, ke ili mortos. Sed la etoso inter la batalantoj estis bona, ĉar la morto ne estas terura, se oni mortas kun armilo en la manoj. En la nokto la batalanto Ĥaim Rozanski atingis la malsanulejon kaj raportis, ke unu el la batalantaj unuoj komencis konstrui subteran foson, kiu devis konduki el la geto.

Sporadaj bataloj eksplodis en la geto ankoraŭ en la sekvaj tagoj, aparte dum la noktoj. La batalantoj en la bunkroj en la Ciepła- kaj Nowogródzka-stratoj rezistis ĝis la 26a de aŭgusto. Kelkaj provoj estis entreprenitaj por eskapi el la geto, sed ili ne estis sukcesaj. La plej lastaj pozicioj de la

⁴¹ Milka (Miriam) Datner, la filino de Szymon Datner, kaŝiĝis kun Ewa Kracowska. Kiam ŝia patrino Róza (Ŝoŝana), naskita kiel Ŝamueli el Krakovo, volis kaŝi ŝin en alia loko, ambaŭ estis mortigitaj kune kun la dua filino Lileńka (Ŝulamit). En 1943 Miriam estis 18- kaj Ŝulamit 14-jara.

batalantoj falis, kiam ili ne plu disponis pri armiloj. La 30an de aŭgusto iu grupo de batalantoj sukcesis eskapi el la geto tra la subtera tunelo kaj aliĝi al la partizanoj en la arbaroj.

Dum la batalo kun la germanoj en la proksimeco de Cieliczanka falis la kuraĝa komandistino Sonia Szmit el Slonim.

De la multaj eventoj, kiuj okazis en tiu batalo, devas esti menciita la fiaskinta atenco kontraŭ unu el la pendigistoj de la geto kun la nomo Dybos, la „Referanto pri judaj aferoj ĉe la Gestapo“. Li troviĝis en sia centralo en la konstruaĵo de la Juda Konsilio en la Kupiecka-strato, de kie li gvidis la likvidan operacon. La batalanto Ruwczak pafis per du revolveroj kontraŭ lin, sed li estis mortigita de kontraŭa pafado, dum la germana turmentanto restis netuŝita.

En la Woltan-fabriko la batalantoj mortigis inter la maŝinoj altrangan germanan oficiron kaj vundis kelkajn liajn kamaradojn.

De tiuj batalantoj postvivis nur la kuraĝa Ĥajka Grossman, kaj de la dudek sep heroaj batalantoj restis viva pro nekonataj cirkonstancoj nur Berel Szacman. La komandisto de la batalantoj, Mordeĥaj Tenenbaum, kaj lia kamarado Daniel Moszkowicz mortigis sin. La blokado de la geto daŭris tutan monaton. La 15an de septembro 1943 la SS-taĉmentoj foriris, post kiam la plej lasta flamo de la rezisto estingiĝis.

Laŭ tiu maniero la rezista movado de la Bjalistoka geto finiĝis, kaj la batalantoj de Bjalistoko aldonis plurajn paĝojn de grandioza heroa kuraĝo al la ĉapitroj de la epopeo pri la granda braveco de iliaj fratoj en la Varsovia geto.

Dekmiloj da judoj en la geto pasive observis la militon de siaj plej bonaj filoj kaj filinoj kaj ne partoprenis en la batalo. Posttagmeze sekvis la ordono komenci la foriron. La judoj de Bjalistoko mute komencis sian plej lastan vojaĝon, eskortitaj de du vicoj de krimuloj. Elsekiĝintaj pro sojfo kaj turmentitaj de SS-anoj, ili atendis ĉe la Poleski-stacidomo senhelpe sian deportadon.

La germanoj primokis ilin por la plej lasta fojo laŭ kruda maniero. Ĉirkaŭ mil infanoj estis disigitaj de siaj senesperaj gepatroj, kiujn la sbiroj repelis en la geton por „transporti ilin al Svislando“. La vojo al Svislando iris tra la geto Theresienstadt en Ĉeĥoslovakio kaj de tie al Aŭŝvico, kie ilia migrado finiĝis.

Teroro en la malsanulejo

Ege ŝoka evento estis la evakuado de la juda malsanulejo en la Fabryczna-strato en la malnova konstruaĵo de TOZ.⁴² La judaj kuracistoj, kiuj postvivis la germanan inferon en la mortlagroj, poste raportis pri la faŝismaj metodoj de la germana bestio. En la unuaj kvar tagoj de la operaco la germanoj ne tuŝis la malsanulejon. La 20an de aŭgusto, la pendigistoj de la judoj de Bjalistoko, Kriminala Konsilisto kaj SS-ano *Friedel*,⁴³ kune kun germanoj kaj ukrainoj penetris en la judan malsanulejon. Ili forpelis la malsanulojn el la litoj kaj kriis: „Raus, los, schnell!“ – „For, ek, rapide!“ . Tiuj vortoj, kiujn ili aŭdis en la plej lastaj momentoj de sia vivo, estis bone konataj al miloj da senkulpaj viktimoj.

Friedel akcelis la evakuadon en serena etoso kaj okaze diris: „Pli rapide, pli rapide – la speciala trajno jam atendas vin“. La speciala trajno konsistis el ĉevalĉaroj, kiuj staris en vico ekster la malsanulejo.

Pro siaj operaciaj vundoj la pacientoj de la kirurgia sekcio nur malrapide vestiĝis kaj estis batitaj per pugnoj kaj bastonoj sur la kapon kaj dorson. Apartan atenton de unu el la krimuloj ricevis la patro de la flegistino Fryda Ostrów, kvankam li estis malforta maljunulo kun blanka barbo. Post kiam li estis plurfoje trafita de pafilkolbo, li reagis laŭ neatendita maniero: Li levis la bastonon, sur kiu li apogis sin kaj batis la buŝon de la soldato, kiu eksilentis pro mirado kaj teruriĝo. Kiam li retrovis sian konscion, la

⁴² Pollingve Towarzystwo Ochrony Zdrowia signifas Asocion por Sanprotektado.

⁴³ Temas pri SS- ĉefsturmeŝtro Fritz Gustav Friedel (nask. en 1891), kiu estis la ĉefo de la Gestapo en Bjalistoko inter 1942 kaj 1944 kaj aranĝis la deportadon de la bjalistokaj judoj. En 1949 li devis aperi antaŭ pola tribunalo pro murdo de 130'000 judoj en 1943. Post kondamno al morto li estis ekzekutita en oktobro 1952.

krimulo saltis sur la liton de alia paciento, tretis lian vizaĝon per ŝuo kaj mortpafis lin per salvo de kugloj. La cerbo de la povra viro ŝprucis kontraŭ la muro.

Kiam la flegistino Długacz aŭdis la pafadon, la krimuloj sovaĝe kuris en la salonon, ĵetis la pacientojn el la litoj kaj devigis ilin per laŭta kriado kaj sakrado iri en la vagonojn, kvankam ili surhavis nur subpantalojn. Per kruda perforto ili prempuŝis ilin en la „specialan trajnon“. Ŝokita pro tiu incidento en la malsanulejo, la flegistino glutis ciankalion.

La germanoj kuris kun la beboj el la naskiĝsekcio kaj ĵetis ilin kiel faskojn de ŝultro al ŝultro. Ilin sekvis la elĉerpitaj patrinoj, kiuj irante apogis unu la aliajn. Ili iris kiel mortintoj. Neniu protesto, neniu petado, neniu sakrado. La germanoj traktis la bebojn, kvazaŭ ili estus senvivaj objektoj. Ĉirkaŭ ili oni povis aŭdi laŭtan, krudan ridadon. Malgraŭ tio, la malgrandaj vizaĝoj de tiuj homaj kokidetoj aspektis amuze. La beboj ne kriis. Ili jam estis duone mortaj. Sur la ĉaroj oni aŭdis nur subpremitan plorĝemadon.

La patrinoj apenaŭ povis trovi lokon sur la dua ĉaro. Ĉio estis preta. Friedel donis la signon por forveturi.

La „speciala trajno“ ekmoviĝis.

La parado antaŭ la kuracistoj kaj flegistinoj, kiuj rigardante ĝin aspektis kvazaŭ ŝtoniĝinte, estis alia „verko“ de li. Ili iradis de la Kupiecka-strato al la Żabia-strato, kie ĉiuj estis mortpafitaj kaj ĵetitaj en foson – viroj, virinoj kaj infanoj. Tiel finiĝis la evakuado de la malsanulejo en la Fabryczna-strato en Bjalistoko, la 20an de aŭgusto 1943.

Res sacra miser...⁴⁴

La transportoj de la judoj el Bjalistoko iris al okcidento kaj iliaj celoj estis: Treblinka, Majdanek, Bliżyn⁴⁵ kaj Aŭŝvico. Eble iuj aliaj ankoraŭ havis iom da espero, ke ili eble sukcesos eskapi el la morto, sed tia eblo ne ekzistis por judoj.

En la arbaroj de Supraśl kaj Knyszyn la partizanoj de Bjalistoko daŭrigis sian armitan batalon kontraŭ la murdistoj de la juda popolo. Ĉifoje ili estis ligitaj en unuiĝo (grupoj de Judyta, Sasza Suchaczewski kaj Eliaŝ Baumac). De majo 1944 ili fariĝis parto de sovetia partizana unuo sub generalo Kapusta. Ili servis en la brigado „Kosta Kalinowski“, en la regimento de Wojciechowski kaj en la taĉmentoj de la „matrosoj“ kaj de la „26a de oktobro“. Kelkaj inter ili pereis en la batalo, aliaj postvivis kiel atestantoj de la turmentado de milionoj, de la sinofera braveco de la herooj kaj de la degenerado de la germanoj.

La germanoj mortigis pli ol ducent mil (200'000) judojn el la bjalistoka regiono, inter ili kvindek mil (50'000) el Bjalistoko mem. La krematorioj de Treblinka, Majdanek, Aŭŝvico kaj aliaj neniigejoj glutis ses milionojn da judoj de Eŭropo, inter ili tri milionojn el Pollando. La pasiva suferado de milionoj de viktimoj kaj la morto de centmiloj de infanoj kaŭzas afekcion. En tiu tragedio la sola espero estis la sinofera batalo de dekmiloj de judaj soldatoj en la Kościuszko-divizio, en la Ruĝa Armeo, en la trupoj de la Aliancanoj kaj en la Juda Brigado, flanke de milionoj de batalantoj por pli bona estonto de la homaro, same kiel la batalo en la getoj kaj de la judaj partizanoj. Ĉiuj tiuj venĝis per sia batalo kaj sia braveco parte la morton de milionoj de senkulpaj viktimoj.

Epilogo

La 3an de novembro 1943 okazis en Majdanek la fifama masakro kontraŭ dudek mil judoj,⁴⁶ de kiuj grandparto estis la plej lastaj judoj de Bjalistoko. En aparta grupo iris malgrandaj infanoj, po kvin en ĉiu vico, nudpiede, tenante la manojn, malbone vestitaj, tremblante pro malvarmo kaj timo.

⁴⁴ Latinlingve por la malfeliĉulo estas sankta afero.

⁴⁵ Vd. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bliżyn>.

⁴⁶ Temas pri la operaco „Erntefest“ (rikolta festo), kiu estis la kaŝnomo por la likvido de la judoj en la koncentrejoj de la lublina regiono. En la lagroj de Majdanek, Trawniki kaj Poniatowa estis mortigitaj, la 3/4ajn de novembro 1943, 42-43'000 judoj.

El la laŭtparoliloj sonis la muziko de Strauss-valsoj, okaze miksitaj kun knaloj kaj pafoj, kaj la SS-anoj puŝis la infanojn antaŭen per jena kriado: „Pli rapide, pli rapide, baldaŭ estos al vi varme!“

Tremblantaj pro malvarmo kaj timo, la infanoj estis pelitaj en la krematoriojn de Aŭŝvico.

Multaj „infan-operacoj“ estas konataj el la getoj en meza kaj orienta Eŭropo. Plenkreskuloj, kiuj estis necesaj por laboro, komence restis vivaj, dum la malgrandaj infanoj estis senditaj al la morto. La metodoj mortigi infanojn estas konataj. Kompare kun ili la mortigo per kuglo estintus bona ago. La germanoj starigis neniigajn lagrojn kaj mortigis milionojn da infanoj (sole la nombro de judaj infanoj atingas unu milionon). Se malgranda infano mortas, la anĝeloj en la ĉielo ploras. Se viro mortigas infanon aŭ dekmilojn, centmilojn, milionojn da infanoj, tiam la diablo eble mem estas ŝokita kaj lia ridado estingiĝas en la profundo de la infero. Post tio, kion la germanoj faris en la jaroj 1939 ĝis 1945 kaj kion ili ankoraŭ estus planintaj en la kazo de venko en la milito, ili mem ekskludis sin el la familio de la nacioj kaj apartenas nun al la homaro nur en antropologia senco.

La germanoj provokis la homaron kaj... perdis. Kaj se ili estus venkintaj?

Nomi germanon homo – tio signifas por la tuta homaro baton kontraŭ la vizaĝo. Nomi germanon eŭropano – tio estas ofendo de la malnova kontinento, kiu simbolis la ekzaktan inverson. Popolo, kiu potencigis Hitleron kaj la nacisocialisman partion, popolo, kiu defendis la hitleran reĝimon fidele kaj sen cedi ĝis la fino, tiu popolo identigis sin kun lia reĝimo. Ĝi grasigis sin dum ses jaroj per la sango, sufero kaj ŝvito de la konkeritaj popoloj. La materiaj varoj en la manoj de la germanoj estis grandparte ŝtelitaj aŭ rabitaj.

En la daŭro de ses jaroj la germana popolo faris krimojn, kiuj estas pli teruraj ol la penseble plej malhelaj halucinacioj kaj kiuj dormetas en la subkonscio de la homa bestio.

La germana popolo estus povinta fari ankoraŭ milfoje pli terurajn krimojn, se ĝi estus venkinta en la milito.

La sango de multegaj milionoj da senkulpaj virinoj kaj infanoj postulas la punadon de tiuj krimoj.

Se la etiko kaj justeco estas la reguloj de la rilatoj inter la homoj kaj nacioj, tiam tiu voĉo estos aŭdita. Ho ve, se tiuj valoroj ne fariĝos la bazo de la rilatoj inter la landoj!

En la eterna batalo inter la bono kaj malbono, la lumo kaj mallumo venkis la bono kaj la lumo, ĉi-foje je la prezo de senkzemplaj viktimoj.

Ormazdo venkis Arimanon.⁴⁷

Mi forte kredas, ke la homa spirito estas senmorta.

Mi estas forte konvinkita, ke la germano ne estas homo.

Memento Germaniae!⁴⁸

Bjalistoko, la 3an de decembro 1945.

Klarigoj pri la traduko(j): La Esperantan tekston verkis Andreas Künzli (Bern) surbaze de la germanlingva versio, kies aŭtorajn rajtojn posedas Frank Beer (Germanio), kiu afable kaj skribe konsentis, ke mi povas uzi lian tekston por esperantigi la verkaĵon de Datner. La germana traduko de Frank Beer siaflanke baziĝas sur la anglalingva teksto, kiu estas alirebla sub <http://www.zchor.org/bialystok/testimony.htm> (kun fotoj de la membro de la bjalistoka rezista movado). La germana versio estis komparita kun la pola originalo fare de Małgorzata Gardocka. La komentojn en la piednotoj aldonis la eldonistoj de la originaj eldonoj, kaj ili estis kompletigitaj de la tradukinto de la Esperanto-versio, kiu ankaŭ enkondukis la subtitolojn.

⁴⁷ Dioj el la persa mitologio, kiuj simbolas la bonon kaj malbonon.

⁴⁸ Latinlingve por pensu (konsciu) pri tio, Germanio, aŭ simile.

Szymon Datner en 1931, sube la tombo de Datner en la juda tombejo de Varsovio (bildoj: Vikipedio)
(vd. ankaŭ <http://www.jhi.pl/en/blog/2013-12-10-szymon-datner-a-man-with-a-biography-enough-for-a-few-people>,
<http://www.jhi.pl/publikacje/106>)

Tombo de Szymon Datner, 2018

Esenca bibliografio pri la temo:

Datner, Szymon. En: Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon. Red. J. Tomaszewski, A. Zbikowski. Warszawa 2001. p. 78-79.

Datner, Szymon: Kampf und Zerstörung des Ghettos von Białystok. En: Frank Beer ... [k.a.] (eld.): Nach dem Untergang. Berlin, Metropol, 2014 (2a eld.). 652 p. p. 131-164. (<https://www.swissbib.ch/Record/326261265>).

Datner, Szymon: Walka i zagłada białostockiego getta. Łódź, Centralna żydowska komisja historyczna, 1946. 48 p. Vd. <http://www.jhi.pl/publikacje/106>. (La anglalingvan tradukon vd. sub <http://www.zchor.org/bialystok/testimony.htm>.)

- Datner, Szymon: Der kamf un khurbn fun jidishn bialistok un bialistoker provints. Białystok 1946.
- Datner, Szymon: Las sprawiedliwych. [Karta z dziejów ratowania Żydów w okupowanej Polsce]. Warszawa, Książka i Wiedza, 1968. 115 p.
- Datner, Szymon: Crimes Against POWS. Responsibility of the Wehrmacht. Warszawa, Zachodnia Agencja Prasowa, 1964. 382 p.
- Datner, Szymon; Gumkowski, Janusz; Leszczyński, Kazimierz: Le génocide Nazi 1939-1945. Warszawa, Wydawnictwo Zachodnie, 1962. 381 p.
- Stoll, Katrin: Erinnerungsreden Szymon Datners: Frühe Zeugnisse eines Holocaust-Überlebenden aus Białystok. En: Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts / Simon Dubnow Institute Yearbook XI (2012). p. 309-332.
- Anders, F.; Stoll, K.; Wilke, K. (eld.): Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941-1943. Paderborn, Schoeningh Verlag, 2010.
- Grossman, Chaika: The underground army. Fighters of the Bialystok ghetto. Tradukita el la hebrea lingvo de Shmuel Beeri, eldonita de Sol Lewis. New York, NY, Holocaust Library, 1987.
- Grossman, Chaika: Die Untergrundarmee. Der jüdische Widerstand in Białystok. Ein autobiographischer Bericht. Tradukita el la usona angla kaj kun antaŭparolo de Ingrid Strobl. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1993.
- Gutman, Israel k.a.: Encyclopedia of the Holocaust. New York, Macmillan Publishing Company, 1990.
- Mark, B.: Ruch oporu w getcie białostockim. Samoobrona-zagłada-powstanie, Warszawa 1952.
- Беркнер, С. С.: Жизнь и борьба белостокского гетто, записки участника Сопротивления. Москва, Фонд Холокост, 2001.
- Bender, Sara (tradukita de Yaffa Murciano): The Jews of Białystok during World War II and the Holocaust. Waltham (Mass.), Brandeis University Press, 2008.
- Szymon Datner kaj lia familio en Bjalistoko en 1938 (fotografajo):
<http://www.jhi.pl/publikacje/106>
- Artikolo en Vikipedio (pola):
https://pl.wikipedia.org/wiki/Szymon_Datner
- Artikolo en la pola lingvo:
<http://www.jhi.pl/blog/2013-12-10-szymon-datner-czlowiek-ktory-moglby-obdzielic-swoja-biografia-kilka-osob>.
- Bildoj de la Bjalistoka geto:
<https://www.pinterest.com/marmaladeqat/bialystok-ghetto/?lp=true>.

© www.planlingvoj.ch / www.zamenhof.ch, Andreas Künzli (Berno, Svislando), 2017.

La (svisa) aŭtoro, nask. en 1962, studis slavistikon, orienteŭropan historion kaj internacian juron en la zurika universitato. La studojn li finis en 1992 per licencia verkaĵo pri la historio de Esperanto kaj interlingvistiko en Ruslando kaj Sovetunio kaj estis diplomita per la titolo lic. phil. (M.A.). Esperantisto de 1979. Retestro de www.osteuropa.ch (ankaŭ: www.balkan.ch kaj www.slavistik.ch).